

श्रीरस्तु ।'

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावली ।

तत्त्वचिन्तामणौ-

सिद्धान्तलक्षणम् ।

अत्रोच्यते;— प्रतियोग्यसमानाधिकरण
यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवति तेन
समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः ॥

(*)

[वीधितिः ।]

प्रतियोग्यसमानाधिकरणे ति ।

[गदाधरीयम् ।]

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवतीति यथाश्रुतमूलात्
यत्पदार्थे साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वं प्रतीयते, ततश्च
बहूनिमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणमहानसीवयह्नित्वाद्यवच्छिन्ना
भावमादाय दोषो दुर्वारः, सर्वेषामेव यहन्यादीनां सादृश्याभावप्रतियोगि
तावच्छेदकविशिष्टतया तदन्यत्वात्तद्भावात् । यत्पदस्य यद्गुणवच्छिन्नपरतया

यद्रूपवच्छिन्नस्य प्रतियोगितावच्छेदका ये ये धर्मा प्रत्येक तदवच्छिन्नान्यत्वमित्यर्थे साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभेदकूटेन प्रत्येक सामानाधिकरण्ये पर्यवसिते बह्व्यदिसाध्यकहेतौ बह्वित्वादेर्विभिन्नवह्न्यादिव्यक्त्यन्तर्भावेन महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नभेदे प्रत्येक सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽप्येकव्यक्तिसत्तादिसाध्यके सत्तात्वादौ हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यसत्त्वादव्याप्तिः, यद्रूपवच्छिन्न प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थे उक्तदोषोद्धारेऽपि यद्रूप प्रतियोगितावच्छेदकभिन्न प्रतियोगितावच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयो व, इत्यत एव सामञ्जस्ये प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टे निवेशनमनुचितम्, एव स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छिन्नत्वविवक्षया यद्रूपवच्छिन्न प्रतियोगित्वमुक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थे शुद्धवह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे महानसीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वाद्यनवच्छेद्यत्व सुलभमेव, यद्रूपवच्छिन्न प्रतियोगित्वतादृशप्रतियोगिताभिन्नमित्युक्ती समवायादिना घटादौ साध्ये सयोगादिना घटादिहेतावनिव्याप्तिः, सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताभेदसत्त्वात् । 'इद वाच्यं ज्ञेयत्वा' दित्यादावव्याप्तिवारणाय हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया व्यभिचारिमात्र एव च सम्बन्धात्तरावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभेदसत्त्वेनाऽतिव्याप्तिस्म्यादिति प्रतियोगिताभेदमुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभेदोपादानम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नव भेदानुयोगिमाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया निवेशयाऽनिव्याप्तिवारणे केवलावधिमाध्यके तादृशप्रतियोगित्वाऽप्रसिद्ध्या

{दी} प्रतियोग्यतमानाधिकरण-

ऽव्याप्तिरिति रीत्या भिन्नव्याख्यापरिष्कारेपि गौरवमित्युपाध्यायोपदिष्ट
नञ्ज्यत्यासपक्षमवरुध्य व्याचष्टे-प्रतियोग्यसमानाधिकरणे ति ।

नच नञ्ज्यत्यासेन साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकभेद
निवेद्येपि शुद्धबह्नित्वादौ महानसीयत्वादिविशिष्टबह्निस्त्वादिभेदस्या
ऽसत्त्वात्साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव
विवक्षणीयम्, तदपेक्षया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वे प्रति
योगितावच्छेदकानवच्छेदत्वनिवेशपक्षे न गौरवमिति बाध्यम् ; प्रत्येकं
पटादौ घटपटोभयत्वाद्यवच्छिन्नभेदवच्छुद्धबह्नित्वादौ महानसीयत्वा
द्यन्तर्भावेन पर्याप्तविशिष्टबह्न्याद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्न
भेदस्य सुघटत्वात् अवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वविवक्षणमन्तरेणैव
प्रतीकारादवच्छेदकत्वस्व बह्नित्वमहानसीयत्वादिनिष्ठस्य सम्बन्धादि
भेदेन भिन्नत्वेपि तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वाद्यनुगतरूपेण व्यासज्य
वृत्तितायाश्चकवर्तिलक्षणे बह्नित्वादेरवच्छेदकत्वपर्याप्तचनधिकरणत्वसुप-
पादितवतो दीधितिकारम्याऽनुमतत्वात् . सार्वभौमैस्तु विशेषधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकूटानतिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य विशेष
रूपेणाऽव्यासज्यवृत्तेरपि सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धत्वेनाऽनु
गतेन व्यासज्यवृत्तत्वमिति कण्ठस्वर्णवोक्तम् . एवं सति 'महानसीय
बह्निभिन्नबह्निमान् धूमा' दित्वादौ साध्यतावच्छेदकमहानसीयबह्नि-
भिन्नत्वबह्नित्वाद्योः प्रत्येकं धूमादिसमानाधिकरणामावप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वपर्याप्तचनधिकरणत्वेपि प्रवृत्तानुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृश
रूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छिन्नानुयोगिताकृतादृशावच्छेदकत्वा
वच्छिन्नभेदस्यैव व्याप्तिघटकत्वोपगमेन नानिव्याप्ति, उक्तमर्थलीयानु-

[दी] यद्रूपविशिष्टसमानाधिकरणाभाव

मिति विधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकदशितधर्मद्वयनिष्ठद्वित्वाद्यवच्छिन्ने-
हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिमति विरोधेन तदवच्छिन्नभेदा
सत्त्वात् । साम्यतावच्छेदकवृत्तिवह्नित्वत्वमहानसीयवह्निभिन्नत्ववह्नित्वो
भयत्वाद्यनुपस्थितिनाले तदवच्छिन्नेऽनवच्छेदकत्वस्य दुर्महतयाऽनुमित्यनु-
त्पादो व्यापकताज्ञानकारणतावादिनामिष्ट एव । तेन तेन रूपेणाऽनव-
च्छेदकताग्रहात् तत्तद्रूपानवच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताकानुमित्यनुपपत्तिश्च
केवलान्वयिग्रन्थे ग्रन्थकृतैव वक्ष्यते । यत्त्वतत्त्वेन हेतुनिवेशे हेतु-
व्यक्तिभेदेन व्याप्तिभिद्येत, सा च नानुमित्युपयोगिनी, पक्षीयधूमादि
व्यक्ति-यापकताया पूर्वं वह्न्यादावगृहीतत्वादिति यद्रूपविशिष्टे त्युक्तम्,
तथाच धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकधर्मानेव विशिष्य निवेश्य तत्तद्रूपा-
वच्छिन्नहेतुनानुमित्यौपायिकृत्याप्तिनिर्वाच्या, तथाच महानसादौ धूम-
वह्न्यादिसहचारग्रहाद्ग्रह्यं दौ तद्गमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया इव पक्षीय
धूमादिताधारणधूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया अपि व्यापकताया ग्रह-
सम्भवान् तद्वद्विद्यमाने पक्षधर्मे धूमे ग्रहादनुमितिनिर्वाह इति भावः ।

नच सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिवपक्षे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्ति-
भेद उपपद्यते एवेत्यनुगतरूपेण हेतुनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्,
हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेदप्यनुगतरूपेण हेतुनिवेशे धूमव्यापकवह्निप्रति-
योगिनधूमनिष्ठसमानाधिकरण्यत्वादिना धूमादिनिष्ठसहचारवह्निसामानाधि-
करण्यव्यक्तिनामनुगमान् सामान्यप्रत्यासत्त्या पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेरपि प्रथम-
ग्रहसम्भवेनानुमित्युपपत्तेः, तत्तद्व्यक्ति-त्वेन हेतुनिवेशेऽननुगमात्,
सामान्यप्रत्यासत्त्यापि पक्षीयहेतुनिष्ठव्याप्तेर्व्याप्ति-त्वेन दुर्महतयाऽनुमित्य-
नुपपत्तेः । हेतुतावच्छेदकाश्रयाधिकरण्यव्युपेक्ष्य तद्विशिष्टनिरूपिताधि-
करण्यप्रवेशप्रयोजनमपि वक्ष्यते ।

[दी] सामानाधिकरण्य तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः ।

वृत्तित्वस्य बह्व्यादीतरवृत्तिसाधारणतया तन्मात्रपुरस्कारेण व्यापकता वच्छेदकत्वमहस्य न हेतुतामम्भव, तथा सति इन्धनादिहेतुनापि बह्नित्वाद्यवच्छिन्नानुमितिप्रसङ्गात्, सकलबह्व्यादिवृत्तिद्रव्यत्वादाविन्धनादिव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वात् । बह्नित्वादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वधूमजनकता वच्छेदकजातित्वादे बह्नित्वादिमात्रवृत्तित्वेपि तेन रूपेण व्यापकता वच्छेदकत्वमहाद्वह्निमानित्याद्यनुमितिरनुभवविरुद्धा, येन रूपेणोपस्थिते बह्नित्वादौ बह्व्यादीतरसाधारण्यसंशयो न जायते तत्पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वमहादेवोक्तानुमित्युत्पादानुभवात्, अत एव ज्ञानत्वत्वानुभवत्वव्यापकगुणत्वव्याप्यजातिस्वयोरपिशेषेण ज्ञानत्वत्वरूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वमहात् ज्ञानवानयमित्यनुमितिर्न भवितुमर्हतीति दीर्घमिति फारवक्ष्यमाणदूषणं प्रत्युक्तम् । अधिकमग्रे वक्ष्याम ।

तत्तद्व्यक्तिसामानाधिकरण्यं न तत्तद्व्यक्तिगमकताप्रयोजकम् पर्वतीयधूमे महानसीयबह्निसामानाधिकरण्याऽमहेपि ततः पर्वते लाघवशानादिवशान्महानसीयबह्व्यनुमितेरिति दर्शयति — येन केनापीति यावन्निरूपिते त्याभ्याम् । तद्रूपविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावन्निरूपिता व्याप्तिरिति । तद्रूपावच्छिन्नस्य तद्धर्मावच्छिन्नयावद्व्यक्तिगमकताप्रयोजिका व्याप्तिरित्यर्थः । यथाश्रुते एकसाध्यव्यक्तिसामानाधिकरण्यस्याऽपरव्यक्तिप्रतियोगिकत्वासम्भवेनाऽमङ्गते, यत्र एकापि साध्यतावच्छेदकव्यक्तिर्न सकलहेतुमद्वृत्तितावच्छेदिका तत्रानुगतरूपावच्छिन्नेनापि तेन रूपेण न तादृशहेतुव्यापकतागम्भव, सन्नसाध्यतावच्छेदकव्यक्तीनामेव चात्रिर्नान्यायेन हेतुसामानाधिकरणतत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-

[दी] दण्डद्यादौ साध्ये परम्परासम्बद्धदण्डत्वादिकमेव साध्यता
वच्छेदकम् , अतो नाव्याप्ति ।

वच्छेदकत्वादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति—दण्डद्यादाविति । परम्परा
सम्बद्धमिति । स्वसमवायसयोगादिसम्बन्धेन साध्यसम्बद्धमित्यर्थः ।
एतच्च साध्यावृत्तितया दण्डत्वादेर्न व्यापकतावच्छेदकत्वसम्भव इत्या
शङ्कानिराकरणाय । साध्यतावच्छेदकम् — दण्डिसयोगत्वादिरूप
नानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकतावच्छेदकमित्यर्थः , एव
कारेण दण्डादिरूपसखण्डधर्मव्यवच्छेदः , तथाच तत्र प्रतियोगितानव
च्छेदकत्वस्य दुरुपपादत्वेपि न क्षतिः , दण्डत्वादिनैव प्रकारेण तद्वेतुफ
दण्डाद्यनुमितेरुपगन्तव्यत्वात् , दण्डादौ व्यापकतावच्छेदकत्वभ्रमादेव
दण्डादिप्रकारकदण्ड्यनुमितेरुपगमात् , स्वाश्रयघटितपरम्परासम्बन्धेन यत्र
धर्मे व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्तद्विशिष्टधर्मिप्रकारेण सामानाधिकरण्यप्रति
योगितया साध्यावगाहिव्याप्तिग्रहस्यैव वा तद्धर्मावशिष्टदण्डादिरूप
धर्मिणोऽनुमितिविधेयतावच्छेदकताप्रयोजकत्वोपगमेन दण्डिमानित्याद्याका
रानुमिते भ्रमशून्यतादशाया निर्वाहत्वादिति भावः ।

अथ महानसीवत्वादिसहितवह्नित्वादिधूर्मादिमज्जिष्ठाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वेपि शुद्धवह्नित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगिता
नवच्छेदकत्ववत्तत्तादिविशिष्टदण्डस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि दण्ड
त्वावच्छिन्नस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य सुपटत्तया तस्य व्याप
कत्वावच्छेदकत्वानुपगमो न सङ्गच्छते , नच तदण्डी नास्तीति बुद्धौ
तत्त्वोपलक्षित एव दण्डे प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्भासते , न तु
तत्तामन्तर्भाव्यः , तत्त्वोपलक्षित यत्तरेवाऽनतिप्रसक्ततया तत्तादृश्यावच्छे
दकान्तर्भावे गौरवात् , अतो मिश्रस्यावच्छेदकवपर्याप्त्याधिकरणतया

दण्डत्वविशिष्टस्यापि तस्यानवच्छेदकत्व दुर्घटम् । महानसीयवद्दशज
 भावप्रतियोगिनाया बह्वित्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रेऽवच्छेदकतापर्याप्त्य
 सम्भवेन महानसीयत्वादेरवच्छेदकान्तर्भाव आवश्यक इति शुद्धवह्नि
 त्वादे सादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्व मुघटमिति वाच्यम्, स्वरूपतो
 भासमानस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकतायास्तिसिद्धान्तसिद्धतया सत्त्वण्डपदार्थस्य
 दण्डादे स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वासम्भवेन दण्डत्वादिविशिष्टस्यातिप्रसक्त
 तया तत्तादिरूपविशेषणमनन्तर्भाज्य तत्रावच्छेदकत्वपर्याप्तेरयोगात्, अ
 भावप्रतियोगितावच्छेदकतया भासमाने उपलक्षणीमूतधर्मान्तरस्य भासो
 पगमे उपलक्षणतया दण्डत्वमात्र तत्तदण्डावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छे
 दकतया भासमानतदण्डाशे विषयीकृत्य दण्डमिति दण्डी नाम्तीति
 प्रत्ययस्य दुर्बारत्वाच्च ।

अत्र केचित् —, उक्तानुशयेनैव दण्ड्यादा वित्यादिपदोपादानम्,
 आदिपदाच्च पृथिवीत्वादिव्याप्यजानित्वादिनाऽनुगतीकृतघटत्वपटत्वमृत्ति
 कात्वपापाणत्वादिना पृथिव्यादिहेतुरुसाध्य परिग्रह । समवायादिना
 हेतुमूतपृथिव्यादिमति तन्तुकपालादौ विशेषणानवच्छिन्नपटत्वपटत्वाद्यव
 च्छिन्नभावस्य सत्त्वं . सर्वास्वेव साध्यसावच्छेदकतादृशजातिषु
 तथाविधाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिस्तासा व्यापकतावच्छेदकत्वा
 सम्भवेन तदनुगमकेतुपर्यन्तस्यैव परम्परासम्बन्धेन तत्रात्योपगमस्यावश्य
 कत्वादित्याहुः ।

तोऽवच्छेदकत्वम् , तत्संख्येयं नास्त्येव , अतो दण्डादेरनवच्छेदकत्व
दुर्घटम् , महानसीयत्वादिनिर्वाह्यत्वादेः च महानसीयत्वादेः प्रतियोगिन्येव
विशेषणतया भावाच्चदन्तर्भावित्वेनैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासत
इति विशेषः । अथ बह्निस्त्वाद्यशेषः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशे
षणतया महानसीयत्वादिक्रमवगाहमाना महानसीयत्वविशिष्टबह्नित्ववा
द्यान्तीत्याद्याकारिका या प्रतीतिस्तस्या उक्तमुक्त्या बह्निस्त्वाद्यादेव प्रति
योगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविषयकतया बह्निस्त्वादेरप्यनवच्छेदकत्व
दुर्घट
नेय स्यात् , यदि च बह्निस्त्वादेस्सम्भवादेन प्रतियोगिताया सामानादि
करण्यसम्बन्धेन च महानसीयत्वादेस्तदवच्छेदकतायामवच्छेदकत्वे गौर
वान्महानसीयत्वादिसहितस्य बह्निस्त्वादेः प्रतियोगितायामेवावच्छेदकत्वम् ,
उक्तप्रतीतिस्तु कम्बुग्रीवादिमात्रास्तीति प्रतीतिवदवच्छेदकत्वाशे अत्र
रूपैवेत्युच्यते , तदा यत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादि
विशिष्टस्य बह्निस्त्वादेस्साध्यतावच्छेदकता तत्स्थलीयव्यभिचारिणि धूमादि
हेतापत्तिरित्यपि स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठेत्यादिना निर्वाच्य पारिभाषिक
मेवावच्छेदकत्व निवेशनीयम् , तत्र तद्वक्षणे यादृशस्य स्वपदार्थस्य
निवेशः तादृशत्वम् , एवञ्च महानसीयत्वादिविशिष्टस्य बह्निस्त्वादेः तत्र
स्वपदेनोपादानसम्भवात् विशिष्टबह्निस्त्वादिकमेव पारिभाषिकमवच्छेदकम् ,
तद्वेदस्य शुद्धबह्निस्त्वादावपि दुर्घट , तथावावच्छेदक यादृश स्व
तादृशाविषयरूपप्रतीतिविषयत्वमेवानवच्छेदकत्वपदेन विदक्षणीयम् , तथाच
सति संख्येयस्य दण्डादस्त्वरूपतोऽभावात्तादिविशेषणविशिष्टस्यैवा
वच्छेदकलक्षणस्य स्वपदेनोपादेयतया तद्विशिष्टाविषयरूपप्रतीतिविषयत्वस्य
दण्डत्वादिविशिष्टस्य सुधटत्वाद्यापकतावच्छेदकत्वमन्यादृतमेवेति चेन्न,
पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य स्वत्ववदित्वेनाऽननुगतस्याभावसूत्रज्ञानासम्भ
वेन प्रतियोगितायाम्स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्याऽपत्या गुरुधर्म
साधारण्यमङ्गीकृत्य व्याप्तिर्लक्षणे तदेव निवेशनीयम् , एवञ्च सामा-

नाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य बहिःत्वादे
हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि महानसीयत्वादिविशिष्टनिरूपित
समवायादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तत्रोपेयम्, शुद्ध
समवायादिना बहूनित्वादेरतिप्रसक्तत्वात्, शुद्धसमवायादेस्तत्रा
वच्छेदकतावच्छेदकत्वे महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितबहिःत्वा
द्यवच्छिन्नाभावात्तद्विशिष्टबहूनित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेश्च,
तथाच साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसमवायादिनाऽखण्डबहूनित्वादेरनवच्छे
दकत्वं न दुर्लभम् । नच महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्यस्य यत्रोप
लक्ष्यता तत्र तस्यावच्छेदककोटौ न प्रवेशः, यत्र विशेषणत्व तत्र
तत्प्रवेश इत्यत एव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् उपलक्षणीभूतसत्तद्रूपा
वच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताभावात्तद्विच्छेदकतावच्छेदकत्व
योगितावच्छेदकताया प्रकराया भावात्तत्रावच्छेदकतावच्छेदकत्व
मानस्याऽऽवश्यकतयाऽवच्छेदकशरीराप्रवेशरूपोपलक्षणताया उपलक्षण
विधयाऽवच्छेदने तत्रासम्भवात्, यदुपलक्षितनिरूपितसमवायादेरवच्छे
दकताघटकसम्बन्धत्वं तस्यैव उपलक्षणतयाऽवच्छेदकत्वम्, यद्विशिष्टनिरू
पितसमवायादेरवच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तस्य विशेषणविधयाऽवच्छेद
कत्वमित्यस्यैव विशेषत्वात्, एतच्च तत्रावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकताया
सम्बन्धेन भावस्य प्रतियोगितायागप्रसिद्धतया विशिष्टनिरूपितसयोगादे
रवच्छेदकतासम्बन्धेनाऽगत्या विशेषणविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्या
न्यदेव वैलक्षण्योपपादनीयतया शुद्धसमवायादेरेव विशिष्टसत्ताद्यभाव
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धतया तादृशभावस्य तादृशसम्बन्धेन प्रति
योगितामानाधिकरण्यतया दीर्घतितृता प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टासामाना

दकृतयोर्भेदेन वैलक्षण्यम्, आद्या तद्धर्मावच्छिन्ना विशेष्यपर्याप्ता, अत्या
च विशेष्यविशेषणभावापत्तायो धर्मधर्मिणोर्द्वेगो पर्याप्तित्वेवरीत्यवोपपादनी
यम्, तावतापि अखण्डस्य शुद्धबह्वित्वादहेतुमनिष्ठाभावप्रतियोगिता
नवच्छेदकत्वरूपपचते धर्मान्तरोपलक्षितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमादि
मत्यवृत्तेविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतायाश्च विशेष
णान्तर्भावेनैव पर्याप्ते तत्त्वोपलक्षितदण्डावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुमनिष्ठा
भावप्रतियोगितावच्छेदकता च तत्तावच्छिन्ना शुद्धविशेष्य एव पर्याप्ता
साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाचेति तादृशसम्ब
न्धेन दण्डादेस्तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुरुपपादमिति साम-
ञ्जस्यमिति वदन्ति ।

वस्तुतो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिकावच्छेद
कत्वं निवेशनीयम्, तच्छरीरे यादृश स्व निविष्ट तादृशभगभेद
निवेशे वह्नित्वाद्यौ विशिष्टवह्नित्वादिभेदासत्त्वेन तादृशधर्माविषयकप्रतीति
विषयत्वं निवेद्यनीयमिति गौरवम् अस्य प्रतियोगितावच्छेदक यादृश
यादृशरूप स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतत्कृत्यरूप तत्त
दतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकान्तेन विवक्षणीयम्, तथाच सर्वाणामेव
दण्डादिव्यक्तीना हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया कस्या
भेदपि दण्डादिव्यक्ते न यावत्प्रतियोगितावच्छेदकतिरिक्तवृत्तित्वम्,
स्वस्य स्वातिरिक्तवृत्तित्वविरहादित्यखण्डधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकतया
ऽनुसरणम् । एतच्च एकोक्त्यभिप्रायेण यथाश्रुतगूललक्षणमुपपादयितु
सार्वभौमप्रभृतिमतमनुसृत्य, एकोक्त्यनादरेत्वनुगतरूपेण नानाव्यक्ति
निधेयतावच्छेदककानुमितौपयिकव्याप्तिर्यत्रावच्छिन्नजननवच्छेदकम्, यद्रूप
वाऽनवच्छेदकतानवच्छेदक तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्य तद्रूप
विशिष्टावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्येवरीत्या निर्वचनीया, तथा सति
दण्डमयोगादिहेतुकापि दण्डमानयमित्याकारकानुमितिर्विशेषदर्शनामपि

[३] इत्थंच इदं द्रव्यं गुणकर्मन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सत्ताधि-
करणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वादेर्नायसि ,
साधनस्य विशिष्टसत्त्वादेर्गुणादाववृत्ते ।

निर्वहति । एवमेकोक्तया प्रतियोगिताधर्गिभोग्याभावघटिताया ग्रन्थ-
कारेण स्वयमुपदर्शनीयाया व्याप्तेरपि दण्डत्वादिनिशिष्टपण्डानवच्छिन्न-
निरूपितत्वनिर्वाहः , हेतुसमानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगिताया दण्डत्वं
पृथिवीतन्व्याप्यजातित्वादिनिशिष्टावच्छेद्यत्वाभावस्याऽऽद्यात्तत्वाद्भ्रम्यादिसा-
मान्याभावप्रतियोगितायामेव तद्धर्मविशिष्टनिरूपितविलक्षणानवच्छेद्यत्वसम्भा-
दिति ध्येयम् ।

इत्थंचेति । हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसमानाधिकरणस्य कारण-
रूपमुपेक्ष्य निशिष्टसत्तागानाधिकरण्यत्वेन सामानाधिकरण्यनिवेशनैचेत्यर्थः ।
नान्वयासि रिति । न निशिष्टसत्तात्वरूपहेतुतावच्छेदकनिशिष्टपण्डित्यस्य व-
गादिज्ञानजन्यानुमित्योपधिक-यास्यनिर्वाह इत्यर्थः । तेन विशिष्टसत्ता-
त्वाद्युपलक्षितहेतुसत्ताज्ञानजन्यानुमित्यादिनिर्वायासौ उपलक्षितहेतुसमानाधि-
करण्यमेव निशिष्टमिति लभ्यते, अतो द्रव्यत्वाद्यभावे तादृशहेतु-
समानाधिकरण्यसत्त्वात्तादृशहेतौ न द्रव्यत्वादेनातिरित्यभ्रान्तानां गुणादौ
निशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुतागानाधिकरण्यमेव न तां द्रव्यत्वाद्यनुमित्या-
पत्तिः, यत्र घटपटवृत्तिभोग्यादिना हेतुना घटपटाद्यन्तरत्वं सा य-
तत्रोभयवृत्तिरनिशिष्टादिररणाप्रसिद्धया हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसमा-
नाधिकरण्यमर्भयास्यन्तरमप्यस्य स्वीकर्णायम्, अग्न्या तद्धेतु-
तया यकानुमित्युच्छेदप्रमाद्वान्, ईदृशयास्यन्तरानभ्युपगमे तादृश-
हेतुशानुमितिरप्युच्छेद्येन, तद्वेदमागानाधिकरण्यमाहिननदृष्टिधर्मत्वरूप-
तादृश्यमनिशिष्टादिररणाप्रसिद्धया निशिष्टाधिकरण्यनामर्भयास्यमभ्युपगमात् ।

अथैव विशिष्टवैशिष्ट्यापगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपितसमवायस्य सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन व्याप्ति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमत्त्व स्याऽग्रे विवक्षणीयतयैव निर्वहतीति कथमत्र विशिष्टपदोपादानम् ; नच विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशिष्टनिरूपितसमवायत्वादिना न विशेषण सम्बन्धता, अपि तु शुद्ध एव समवायादिविश्लेषणसम्बन्ध स्वाविशिष्ट रूपितसमवायादिभ्यो विशेषणत्वावच्छेदकसम्बन्ध इति मताभिप्रायेणेदम् ; तथाचोक्तस्थलेपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध शुद्धसमवाय एवेति हेतुता वच्छेदकसम्बन्धमात्रविवक्षया न प्रतीकार इति वाच्यम्, हेतुता वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यापगाहिज्ञाने हेतुतावच्छेदकस्य पक्षे परम्परा सम्बन्धेन भाननियमेन व्यापकताशरीरिषट्फभावाधिकरणेपि तदीयतादृश सम्बन्धस्य निवेशितत्वात्त एव हेतुत पक्षे साध्यानुमितिनिर्वाहे विशिष्टसत्तात्वेन सत्तादेर्द्रव्यत्वादिव्याप्तिशरीरस्य निरर्थकतापातात् . नच वक्षितरीत्या विशिष्टव्यापकताग्रहस्य विशेषणव्यापकतानगाहित्वेपि विशिष्ट पक्षधर्मताग्रहस्य विशेषणे तदवगाहित्वेपि च विशिष्टहेतुरुपरामर्शस्य विशेषणे साध्यतामानाधिकरण्यावगाहित्वाऽनियन्तारं विशेषणहेतुकानुमिति सामग्र्या विशिष्टहेतुकानुमितिपूर्वगावश्यकतेति वाच्यम्, साध्ये विशिष्ट हेतोर्व्यापकताग्रहेपि विशिष्टहेतौ साध्यविरोधग्रहसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्टहेतुकस्यैव विशिष्टाधिकरणत्वघटितहेतुसाध्यतामानाधिकरण्यविध यकस्यैव परामर्शस्याऽनुमितिहेतुता वाच्या, अन्यथा विरोधस्य जनक ज्ञानाविरोधितमा हेत्वाभासत्तस्य दुर्घटनाप्रसङ्गादिति तथाच साध्य पति विशिष्टहेत्वधिकरण्यत्वात्ताने च विशेषणस्य परम्परासम्बन्धस्यापि तत्र भाननियमेन विशिष्टहेतुरुपरामर्शस्य नियमतो विशेषणेपि साध्य सागानाधिकरण्यापगाहितात्, — नैवम्, विशिष्टनिरूपितव्यापकता शरीरे विशेषणस्य धर्मिपारतत्रयेनैव विशिष्टाधिकरणविशेषणतया

प्रवेश, न तु स्वातन्त्र्येण, तथाच तद्ग्रहे न विषयव्यपकता
 वगाहित्वनियमो निर्वहति, विशेषणनिरूपितव्यपकताया तद्वन्निष्ठाभाव
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वर्यासप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावयदितत्वात्
 विशिष्टवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपप्रतियोग्युपगमेणाऽभावभाने च
 विशिष्टवत्त्वात्तर्गतविशेष्यवत्त्वपरित्यागेन विशेषणवन्निष्ठमात्रप्रतियोगिता
 वच्छेदकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिभानासम्भवात्, अभाव
 प्रतियोगिकारणकस्य उपलक्षणतया भानानुपगमात् । नच परम्परा
 सम्बन्धेन विशेषणनिष्ठयासच्चवगाहिरामर्शनिष्ठकारणताया उभयवादि
 सिद्धत्वात् विशिष्टहेतुकपरामर्शान्तरकारणत्वाकरूपनप्रयुक्तलाघयानुरोधेन
 विशिष्टस्य व्याप्तिग्रहस्थलेऽभिनरणे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वभानमुप
 गम्य विशेषणेपि व्याप्तिभान कल्पनीयमिति वाच्यम्, शब्दाधीन
 विशिष्टवत्त्वगर्भव्याप्तिग्रहे स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वगर्भव्याप्तिभानाऽनिय
 मात्, तादृश व्याप्तिनोपकशब्दस्य स्वातन्त्र्येण विशेषणवत्त्वाऽभासकत्वात् ।
 अथ तत्र तदुत्तर विशेषणे भानसम्बन्धिग्रह एवानुमित्यर्थ
 कल्प्यते, तत्कारणताया क्लृप्तत्वादिति चेत्, एव सति दण्डाद्युप
 लक्षितधर्महेतुसामितेविलम्बप्रसङ्गात्, तद्धेतुकव्याप्तिग्रहस्थले परम्परा
 सम्बन्धेनोपहितदण्डादौ व्याप्तिग्रहस्य कल्पनसम्भवम्, स्वातन्त्र्येण
 सत्परम्पराम्बन्धवदितस्तत्कलविशेषणवत्त्वग्रहस्याऽप्रामाणिकृतया विशेष-
 णहेतुकपरामर्शस्य कारणताया क्लृप्तरयानियमाच्च । ननु बहिसयोगि
 सयोगाया गरुगान्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वे एतच्च हि सा व्याप्ति
 रिति मन्त्रभाषिणेन मन्त्रानमर्पणानिष्ठवृत्तादिगतवह्निमयोगिसयो

[दी] सामानाधिकरण्यव्यक्तीना भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्या
अधिकरणतावच्छेदकस्यैक्याव्याप्त्यैक्यम् । वस्तुतस्तु — धूमत्व
विशिष्टव्यापकवद्विसामानाधिकरण्यस्य रासभादिसाधारण्यात्

गाद्वैक्यासम्भवादित्यत आह— सामानाधिकरण्यव्यक्तीना मिति ।
भेदेऽपीति । अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेन चेत्यादि । निरूपकता
वच्छेदकम्—बहिर्वादिरूपमात्रतानच्छेदकम् । अधिकरणतावच्छेदकम्
धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकम् । तदैक्यात्— साध्यहेतुभेदेऽप्येक्यात्
तदभेदतात्पर्येणैक्यम्, भाक्त एकत्वव्यवहारः । ननु रक्षणया तद्व्यव
हारसमर्थनमसङ्गतम् सामान्यप्रत्यासत्त्यभावपक्षे विशिष्टपरामर्शविर्वा
हार्थं व्याप्त्यैक्यकथनात्, तन्निर्वाहस्य च सामानाधिकरण्यस्य व्या
प्तित्वे धूमत्ववैक्येऽपि पक्षीयधूमादिनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य सामान्यप्रत्या
सत्तिं विना पूर्वं महासम्भवेन तत्स्मरणासम्भवात्, पक्षीयधूमे तदुप
नयाऽसम्भवेनाऽयोगात्, अतोऽतिप्रसङ्गेन च धूमादिव्यापकवद्विसामाना
नाधिकरण्यमात्रस्य व्याप्तिव्यासम्भवात् धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकस्य द्विधा
व्याप्तिसंशयप्रवेशम्यायदयकत्वं दर्शयन् व्याप्तेर्भेदमभेदं च दर्शयति—
वस्तुतस्तित्पत्यादिना । प्रथमपक्षप्रदर्शनेन तत्पक्षे धूमत्वव्याप्यप्रवेशात्ता
वदेन सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षे तज्ज्ञानस्त्वैवानुमितिहेतुत्वमिति सूचनाय ।
रासभादिसाधारण्यादिति । तत्साधारण्ये च अग्रे विनापि रासभादि
लिङ्गकवद्व्याप्यनुमानापत्तिरिति भावः ।

अथ व्यापकताप्रतिष्ठहेतुतावच्छेदकधर्मितवच्छेदकसामानाधिक
रण्यप्रकारकत्वानस्यैवाऽनुमितिहेतुत्वोपगमानायमतिप्रसङ्गः, धूमत्वादिप्रका
रेण भाविमाने रासभादौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्य धूमत्वाद्यंशे अग्रे

प्रनियमात्, वक्ष्यमाणभूमादिमन्निष्ठवत्त्वादितात्मानाधिकरण्यस्य व्याप्ते
 त्रेपि तदभिप्रायच्छेदकतापन्नहानावच्छेदप्रतिशिष्टवत्ताज्ञानस्य हेतुताया
 अत्रयेवेत्येवत्वात्, अन्यथा विशिष्टसत्तादिमापन्नद्रव्यत्वादिनिरूपितवि
 शिष्टसत्तादिनिष्ठमात्मानाधिकरण्योपलक्षितप्रताज्ञानाद्गुणरूपपक्षे ऽभावेऽस्य
 द्रव्यत्वाद्यनुमानापत्तेः, साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्त्वस्य पक्षे साध्य
 निश्चय विना दुर्निश्चेतव्यता बहुफलक्षितवृत्तानिश्चयस्याप्यनुमितिहेतुताया
 उपगन्तव्यत्वात्, वैवर्धतामानाधिकरण्यप्रकारेण पक्षधर्मज्ञानस्याऽनु
 गतिहेतुत्वे भूमाभाववान् पक्ष इत्यसिद्धिमहवशावापि साध्ये भूमादि
 व्यापकताज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः, असमानप्रकारतया भूमाभाववान् पक्ष
 इत्यादिनुद्धे भूमादिवृत्तिसागानाधिकरण्यवद्वात् पक्ष इत्यादिज्ञानाऽविरोधि
 त्वादिति चेत् सत्यम्, भूमादिमति सागानाधिकरण्यमित्यस्य भूम
 र्मादिविशिष्टनिर्देशणतापन्न सामानाधिकरण्यमित्यर्थः, न तु भूमादिवृत्तित्व
 विशेषित सामानाधिकरण्यमिति, तथाच परार्थनिर्देशेवतापन्नभूमत्वादि

[दी] धूमत्वादिमतिं तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वादिकं वा ध्यासि । आद्या भिन्ना, द्वितीयत्वभिन्नेति ध्येयम् ।

अदि विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वाभासत्वमुपपादयितुं शक्यते? तदा सामानाधिकरण्यवृत्तित्वाद्ये निर्धर्मितावच्छेदकं सामानाधिकरण्यवृत्तिमद्धमवान् पर्यंत इत्येतादृशमपि ज्ञान हेतुरुपेयते, अन्यथा धूमत्वत्वादिविषयताया कारणतावच्छेदककुक्षौ प्रवेशे गौरवात्, सामानाधिकरण्यप्रकारकत्वापेक्षया सामानाधिकरण्यवृत्तिप्रकारकत्वस्य गुरुत्वेपि सामान्यप्रत्यामन्त्यसत्त्वे विशिष्टपरामर्शनिर्वाहानुरोधेन तेन रूपेण हेतुताया अवश्योपपत्त्यात् ।

(केचित्तु— धूमव्यापनवद्भनिसमानाधिकरणधूमीयवद्धूमवान् पर्यंत इत्याकारकज्ञानेयाऽनुमितिहेतुः, यथाश्रुतस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं सामान्यसामानाधिकरण्यभावरूपस्य विरोधस्य हेत्वाभासत्वेन धूमीयत्वेनैव धूमत्वप्रवेशेन च लाघवसत्त्वात्, तथाच विशिष्याधेयतासम्बन्धेन धूमप्रकारता निरूपितधूमरूपप्रकारतानिरूपित धूमप्रकारतानिरूपकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वम्, तेन व्रत्यत्वादिव्युद्देश इत्याहुः ।)

आद्या — हेतुतावच्छेदकधर्मसहितसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा । भिन्ने नि । प्रतिधूमादिकमित्यादि । द्वितीया — साध्यसामानाधिकरण्यवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपा । अभिघ्रा— सर्वधूमादिसाधारणी अनुगतरूपा चच्छिन्ननानाव्यक्तिदण्डादिविशिष्टहेतुकस्थलेपि परम्परासम्बद्धदण्डत्वाच्च स्वण्डधर्म एव हेतुतावच्छेदकतयोपेयगतव्य इति भावः । यद्यपि साध्यसामानाधिकरण्यवच्छेदकरूपवक्ष्यमाणव्याप्त्यभिप्रायेणापि एकैवहीत्यादिग्रन्थं सङ्गच्छते, तथापि स्वयं तत्र स्वल्पसम्बन्धरूपावच्छेद-

[दी] अयं 'कपिसयोग्यतद्वृत्त्वा' दित्यादिसङ्ग्रहायाऽसमा-
नाधिकरणान्तम् ।

कत्वप्रवेशनस्य स्वण्डनीयतया स्वनिशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमा-
नाधिकरणरत्वरूपपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यैव विवक्षणीयतया एतदपेक्षया
सादृशी व्याप्तिर्गुरुशरीरेति कथञ्चिद्दीदृशव्याप्तेरेक्योपपत्तिसम्भवेन तज्ज्ञान-
मनुमितिहेतुरित्येतादृशव्याप्तेरेक्यमुपपादितम् ।

मिश्रादिमतमवलम्ब्य प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजनमाह -
अयं कपिसयोगीति ।

अथैतद्वृक्षत्वादेरव्याप्यवृत्तिरूपिसयोगादिव्याप्यत्वोपगमेऽपि सयो-
गाद्यनवच्छेदकमूलादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छेदेनापि एतद्वृक्षादी-
कपिसयोगादेः सिद्धिपक्षेऽपि, नचेष्टापत्तिः, सङ्गिपरामर्शस्य भ्रमानु-
मित्यजननत्वनिवृत्त्या नच तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन
साध्यानुमितिहेतुत्वादेस्तद्वृक्षत्वादिरूपन्याप्यवृत्तिहेतोश्च निश्चिदवच्छेदेना-
वृत्तेर्नाभिप्रायः इति वाच्यम्, यदि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वा-
वगाहिन्यामनुमितावपि सादृशहेतुमत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वमुपेयते, तदापि
तुल्यपुत्तजा एतद्वृक्षत्वादेरिव मूलावच्छिन्नसयोगादिविशेषमपि कपि-
सयोगादिव्याप्यतया तेन हेतुना मूलावच्छेदेन कपिसयोगाद्यनुमिते-
र्निष्प्रत्यूहत्वादिति चेत्,

अत्रोपाध्याया, - साध्यास्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यं विना
व्याप्यस्य पक्षधर्मत्वमनुपपन्नमिति पक्षधर्मतावन्त्यपक्षतावच्छेदकसामा-
नाधिकरण्यमेव साध्या सिद्धयति, न तु तदवच्छेदकमपि, प्रमाणा-
भावादिनि सादृश्यानुमितेः प्रामाणिकत्वात् तत्र परामर्शहेतुना कल्पममेव
नास्तीति न तत्रापत्तिरिति समाप्तिरिति ।

[दी] यत्तु— ‘ इदं सयोगि द्रव्यत्वा ’ वित्यादावन्यासिवारणाय तत्, सयोगस्य शाखावच्छेदेन वृक्षे, वृक्षत्वावच्छेदेन सामान्याभाववृत्तौ बाधकाभावात् तत्र च अतीन्द्रियस्यापि सयोगस्य सत्त्वात्परितः

मिश्रादयस्तु — बाधानवतारे मूलवच्छेदेन कपिसयोगादिसिद्धि रित्येवेति वदन्ति । एतत्तत्त्व प्रत्यक्षता हेत्वाभासे वक्ष्यते ।

प्राचीनासिद्धयन्तृत्तिस्थल दूषयितुमुपन्यस्यति — यत्ति ति । तत् — अतमानाधिकरणान्तम् । ननु द्रव्ये सयोगत्वावच्छिन्नाभावसत्त्व एव अवच्छेदकगर्भोक्तलक्षणाव्याप्ति प्रसज्यते, तदेव न, वृक्षादौ सयोगानवच्छेदकभावाप्रसिद्ध्या तत्सामान्याभाववच्छेदकस्य दुर्लभत्वा दित्यत आह—संयोगस्येति । वृक्षत्वावच्छेदेनेति । वृक्षत्वादे प्रत्येक सकलसयोगातिप्रसक्तत्वात्, तस्य सयोगवच्छेदकत्वासम्भवात्, आकाशादिसयोगस्यापि यावद्वृक्षवृत्तेरेकस्याभावाद्वृक्षत्वे तत्सयोगानति प्रसक्तत्वासम्भवादिति भावः ।

ननु वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादौ सयोगसामान्याभावसत्त्वे वृक्षे संयोगो नास्तीत्यादिप्रत्यक्षपविरित्यत आह—तत्रचेति । अतीन्द्रि यस्येति । अतीन्द्रियप्रतियोगितया सयोगसामान्याभावस्याऽतीन्द्रियत्व मिति भावः ।

ननु सयोगसामान्याभावस्य वृक्षे सत्त्वे महत्त्वोद्भूतरूपचन्मात्रसम वेतसयोगसामान्याभावोप्यावश्यक, तद्व्याप्यवर्षावच्छिन्नाभावस्य तद्वर्गो- पच्छिन्नाभावनियतत्वादिति योग्यमात्रप्रतियोगिकोयमभाव कथं न वृक्षे साक्षाज्जिमत इत्यत आह—परित इति । यद्वा प्रतियोगितावच्छेदक योग्यत्वस्य सन्नत्वेत्वाह—परित इति । प्रतियोग्युपलब्धेर्विभिन्नावच्छेदेन

[दी] प्रतियोग्युपलब्धेर्दोषाद्वा वृक्षे न सयोग इत्यादि नाध्यक्षमिति, तत्र
द्रव्ये सयोगसामान्याभावे मानाभावात् ।

अभावग्रह प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रतिबन्धकत्व न सम्भातीति तस्य
दोषत्वकथन दोषविधया प्रतिबन्धस्वरूपाभावात् ।

अथ यत्र सयोगाविषयकमेव उपनतिभानात्मात्मक वृक्षादि
रूपाधिकरणज्ञान तदग्रिमक्षणे वृक्षादौ तादृशसयोगसामान्याभावग्रह
प्रसङ्ग, तादृशदोषस्य प्रागसत्त्वात् एव वृक्षे न सयोग इत्यादि
लौकिकप्रत्यक्षस्याऽऽस्तीकृत्या तत्र तादृशप्रतिषेधकत्वकरूपनमेवाऽशक्य
मिति चेत्, वृक्षादौ सयोगसामान्याभावलौकिकप्रत्यक्षस्याऽप्रसिद्धत्वेपि
गुणादौ तत्प्रसिद्ध्याऽभिकरणीयविषयतासम्बन्धेनाऽभावलौकिकत्वावच्छिन्न
प्रति स्वविषयसयोगवत्त्वसम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वेन प्रतिषेधकत्वकल्पनात्,
सर्वत्र द्रव्येऽतत् ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा तादृशसम्बन्धेन सत्त्वेना
ऽतिप्रसङ्गविरहात् ।

[दी] नच यो यदीयथावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभावनिति व्याप्ते

एव हेतोस्तत्राप्रत्यक्षस्यापि तत्सामान्याभावस्य सिद्धिर्निष्पत्त्यूहेति शङ्का
निरस्यति — नचेत्यादिना । यः सयोगीयथावद्विशेषाभाववान् स
सयोगसामान्याभावनिति व्याप्तेरेवाऽग्रे व्यर्थविशेषभत्वाप्रयोजकत्वादि
दोषेण निराकरणीयतया प्रथमतस्तत्सामान्यसुखी व्याप्तिं अनुमानोप-
पन्नभक्तया दर्शयति—यो यदीयेति । यद्धर्माभ्यस्य यावद्विशेषा
भाववान् न ह्येतत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावनित्यर्थः । सयोगरवाभ्यस्य
विशेषधर्मावच्छिन्नाभावकृष्टं कृष्णार्थं वर्तत इति तत्रोक्तव्याप्तेस्तथोक्तत्वा
वच्छिन्नाभावसिद्धिः । प्रतियोगिनोर्यत्त्वत्त्वेन निवेद्ये सयोगवृत्ति
रपिसयोगत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धभाषणं स्यादिति
धर्मस्य यत्त्वत्त्वेनोपादानम् । सयोगविसम्बन्धावच्छिन्नसयोगस्याव-
च्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव
स्य साधनीयः, अन्यसम्बन्धावच्छिन्नविशेषागारुढस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्न
सामान्याभावव्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावारुढस्यापि
तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वे तुल्ययोगेन सम्भाष्येतेति
प्रतियोगितावच्छेदसम्बन्धानामपि यत्त्वत्त्वेन यातावन्तर्भावः, अतः
एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नयारुद्विशेषाभावनहेतुना तत्सम्बन्धावच्छिन्न
सयोगसामान्याभावसिद्धिः । यद्धर्माभ्यस्यविशेषाभावात् उभयारुधिपद्व्य-
समानाधिरूपधर्मावच्छिन्नाभावः, अतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्य-
भिचारित्वेनोपपत्तेः । सयोगसामान्याभावमादाय ननु सयोगवृत्तिरपि
विशेषधर्मावच्छेदकद्विविशेषेण कृष्णवृत्तिमयोगत्वारुच्छिन्नाभावस्य कृष्णादाय
सम्बन्धमेव न न भविष्यति, कृष्णवृत्तिसयोगत्वादीनामुपपत्तिर्न
तदवच्छिन्नाभावमादाय । नच तेनामुपपत्तिरविशेषणस्याऽपि सिद्धि-

वाग्दत्त्वोप व्यभिचाराऽवारकतया वैयर्थ्यम् यावत्त्वस्य धीविशेषविष-
यत्वरूपस्य परिचानकमेव तादृशपरमावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्, न तु
हेतुप्रविष्टमिति तु न सन्, तथा सति यत्तत्पदार्थस्य हेतुसाधनरीरा
प्रवेशेन सामान्यव्याप्तिश्चानुपपत्तेरिति वाच्यम्, यावत्पदस्य व्यापक-
त्वार्थकतया तद्धर्मसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावत्वानिर्दिष्टाभा-
वापेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताया एव हेतुतया विशेषधर्मव्यापकत्वा-
वटकामावान्तरस्यैव च सामान्यधर्मव्यापकताघटकतया वैयर्थ्यानवकाशात् ।
नच तादृशाभावस्य व्यापकत्व तादृशाभावत्ववन्निष्ठमेदप्रतियोगितायामापेयता-
सम्बन्धेनानवच्छेदकत्वम्, एवञ्च सयोगविशेषाभावाना सर्वेषामेव सर्वा-
धिकरणवृत्तितया तन्निष्ठमेदप्रतियोगिताया आपेयतासम्बन्धेनावच्छेदक-
मधिकरणमप्रमिद्वानिति तदनवच्छेदकरूपहेत्वप्रमिद्विरिति वाच्यम्,
आपेयतासम्बन्धावच्छिन्नानवच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतियोगिताया अभावस्यैव
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्थाने निवेशनीयत्वान्, उक्तस्थले व्यभिकर-
णतादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रसिद्धिमौलम्यात् । यद्धर्मसमानाधिकरणेन्यत्र
प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन धर्मा विशेषणीय, तेन कम्बुध्रीवादिमत्स्यादि-
व्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावदभाववत् तद्धर्मावच्छिन्नाभावाप्रमि-
द्वया तादृशमात्रत्त्वान्ममेवेति न सति । नच भेदप्रतियोगितान-
वच्छेदकवाच्यत्वपटाद्यन्यतरत्वादिन्याप्यधर्मावच्छिन्नमयोगादिमस्यन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकत्वावदभाववत् तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावदत्वात्सम्भ-
वान् व्यभिचार, वाच्यत्वादं सयोगादिनाऽवृत्तिवातेन सम्बन्धेन
पटादेरेव तादृशाभावविरोधितया घटत्वादेरेव तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
सम्भवेन गुणेऽन्यतरत्वस्य तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यम्;
वाच्यत्वादिमात्रस्य अन्यतरनिष्ठप्रतियोगित्वस्य नूनवृत्तिघटत्वादिना
ऽनवच्छेदान्, अग्न्या गुरात्तद्व्यतरत्वादिनैव तदवच्छेदान् । वस्तुनो

यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताभावस्य साध्यहेतुषट्कता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैव सामान्यधर्मस्य विशेषणीयतया उक्त सामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदवच्छिन्नाभावाऽप्रसिद्धा यपि न व्यभिचारः, अत एव भेदप्रतियोगितावच्छेदकजातित्वादिषट्कनित्यत्वादेस्समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे निवेशस्य गौरवेणाऽसम्भवेऽपि न जातित्वादिसामान्यधर्मपटितहेतोर्व्यभिचारितया सामान्यव्याप्तिमङ्ग ।

वस्तुस्तु, - यद्धर्मं प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेषणमनुपादेयमेव, कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभवावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्य षट्पटादिपटिततादृशधर्मपेक्षया गुरुतया तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धे यद्धर्म इत्यनेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वरूपगुरुधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षेऽसम्भवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादिविशेषणप्रवेशाद्यत्किञ्चिज्जात्यादिव्यक्त्यभायवति जात्यादिसामान्याभावासत्त्वेऽपि न सामान्यव्याप्तिमङ्ग । यद्यपि यत्तदर्थं पटितसाध्यहेतुतामननुगमेन नैका व्याप्तिरिति सयोगसामान्याभावतदीयविशेषाभावकूटयोर्व्याप्ती यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमेव, तथापि तद्व्यपत्त्यस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथञ्चिच्छङ्कासङ्गति ।

अथ वृक्षादौ यावत्सयोगाभाववत्त्वमुभयमाश्रयित्वम्, तत्र विभुसयोगाभावावच्छेदकस्य अवयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा दुर्धचत्वात्, ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे कालविशेषावच्छेदेनापि तत्र तदभावासम्भवात्, तयोस्तदविरोधितामते द्रव्ये सयोगसामान्याभावस्याप्युत्पत्तिकालवच्छेदेन वृत्तान्विरोधात् । नच मूलाप्राथम्यच्छिन्नविभुसयोगान्यत्कीना भेदादग्रमूलवचच्छेदेनाऽभावस्फुल्ल इति वाच्यम्,

तासां भेदस्याऽप्राप्यगणिकत्वात् । नच नानावयवावच्छिन्नसयोगव्यक्ती
नामभेदे तत्तत्सयोगव्यक्तौ तत्तदवच्छेदकव्यक्तीनां तादात्म्यसम्बन्धेन
कारणताया व्यभिचार इत्यवच्छेदकभेदेन सयोगभेद अवश्यम् ।
आवश्यकश्चाऽवच्छेदकव्यक्तीनां विशिष्य स्वावच्छिन्नसयोगव्यक्तिषु हेतुता
भ्युपगमः, अन्यथा मूलादिमानावच्छिन्नगूर्तान्तरसयोगानामप्राप्त्यवच्छेदे
नैतद्वृक्षादिवृत्तिविभुसयोगानां च वृक्षान्तरावयवावच्छेदेनाऽनुत्पत्तिप्रयोग
कस्य दुर्लभत्वापातादिति याच्यम्, व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमेन
वृक्षादौ विभुसयोगस्य व्याप्यवृत्तितया मूलाद्यवच्छिन्नत्वविरहेण तत्र
मूलादीनां हेतुताविरहात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदरूपगमे तत्तदवच्छेदक
स्वरूपतत्तत्प्रतिष्ठावच्छेदकताव्यक्तीनामेव तत्तदवच्छेदकस्य जयतावच्छे
दकसम्बन्धतया मूलाद्यवच्छिन्नविभुसयोगव्यक्तीनामभेदेन व्यभिचार
निराकाशात्, अन्यथा मूलव्यवच्छिन्नसयोगस्य द्विगिरिशपैरप्यवच्छिन्नतया
तत्राऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्सयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र व्यभि
चारस्य दुर्भारत्वात् । नच मूलावच्छिन्नसयोगानामप्राप्त्यवच्छिन्नसयोगा
देरिव प्राच्याद्यवच्छिन्नसयोगादेरपि भेद स्वीकर्तुं शक्यते, मूले
प्राच्या शरीरवृक्षसयोग इत्यादिप्रतीत्या एकसयोगव्यक्तीरेव मूलप्राच्या
द्यवच्छिन्नत्वावगाहनात् नचाऽप्रमूलयोश्चशरीरसयोग इत्यभ्या इव
तादृशप्रतीतेरपि सयोगद्वयावगाहितमन्मदनुमतमिति याच्यम्, यत्र
मूलप्रतीचीमानावच्छिन्न एक शरीरसयोग अप्रप्राचीमानावच्छिन्नश्च
शरीरांतरसयोग तत्र मूले प्राच्या शरीरसयोग इति प्रत्ययापत्तेः,
शरीरतरसयोगव्यक्तीनां एकैकस्यामेव शरीरावयवेन वृक्षावयवेन च
अवच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि दर्शनसम्बन्धसङ्कोचवन्तरेण दुर्भारत्वाच्च ।
न हि तत्र शरीरावयवावच्छिन्नशरीरसयोगमूलावच्छिन्नतदुपपन्नयोगयो
र्भेदगम्यः, तथा सति मूलावच्छिन्नवृक्षसयोगस्य शरीरे चरणावच्छिन्न
शरीरसयोगस्य वृक्षे व्याप्यवृत्तितया तत्र तदभावात्तदनुपपत्त्या ।

तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नानां संयोगसाधारणं तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव
तत्तदवच्छेदकजन्यतावच्छेदकम्, न तु संयोगनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वम् ।
अनन्तकार्यकारणभावसङ्गात् ; तथाचैकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगस्य अपरा
वच्छेदकावच्छिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न
व्यभिचारशङ्केत्यपि षडन्ति ।

अतु- संयोगभावस्याऽन्याप्यवृत्तितासिद्धान्तानुरोधेन मूलाप्रायच्छिन्न
तरुविभुसंयोगादीनां भेदस्वीकार आवश्यक इति; तदपि न सम्भक् ;
तादृशसंयोगव्यक्तीनां गगनादी दिग्विशेषरूपावच्छेदकनियमेनैव तादृश
सिद्धान्तसङ्गतेः ।

अत्र वदन्ति;—

द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्याऽप्रागणिकताया तत्रे त्यादि
भोक्तेः नचे त्यादिना गगनादेरेव संयोगसामान्याभावसाधकमनुमानमाश-
ङ्कितम्, विमुद्ध्यसंयोगान्भ्युपगमेन तत्र यावत्संयोगव्यक्तीनामेव प्रति
नियतदिविशेषावच्छिन्नतया तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्र तदभावसत्त्वेऽविदादात्
नाऽसिद्धयवकाशः, विभुमात्रे संयोगसामान्याभावसिद्धावपि संयोगि द्रव्य
त्यादित्यादी व्यावृत्तिसङ्गतेः. वृक्षादावेतद्व्याप्तिबलात्संयोगसामान्याभावा
ऽसिद्धावपि न क्षतिः, प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदभाववच्छेदकत्वनियम
सत्त्वे वृक्षत्वावच्छेदेन वृक्षादावपि संयोगसामान्याभावसिद्धेस्सम्भवेन
तत्रापि तदभावं साधयतां तादृशनियमवादिनामाशङ्कां नच प्रतियो-
ग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेरभावानवच्छेदकत्वं मित्यादिना निराकरिष्यति;
पूर्वमपि वृक्षत्वावच्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तिरविरोधमात्रेण प्रतियोग्य
नवच्छेदकस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन वा सेद्धमर्हतीत्याशयेनैव वृक्षादी
संयोगतत्सामान्याभावयोर्वृत्तावच्छेदकभेद उपपादितः, न तु “यो यदीये”
त्यादिनियमस्य तत्साधकत्वाशयेनेति न सन्दर्भविरोध इति ।

[टी] यावत्सयोगाभावा एव मानम् , यत्तदर्थयोरननुगमात् ;

यत्र यत्किञ्चिदवयवनाशान्महावृक्षनाशानन्तर खण्डनृक्षोत्पत्ति
स्तत्क्षणे पूर्वोत्पन्नक्रियातोऽवस्थितव्यवत्तदवयववैर्भगनादिसयोगानां विनाश ,
द्वितीयक्षणे च खण्डवृक्षस्यापरावयवनाश , तृतीयक्षणे च तन्नाश , तत्र
वृक्षे विभुसयोगानुत्पत्त्या वागद्विशेषामावसौरभ्यम् । नचैव तादृश
वृक्षे मूर्तान्तरेणापि सयोगस्तदवयवसयोगैस्तत्तत्कर्मणा वा न सम्भवति,
तदवयवमगनादिसयोगनाशकर्मणा मूर्तान्तरतदवयवसयोगानामपि तदु
त्पत्तिकाले विनाशात् , अन्यथावयवविनोम्सयोगानभ्युपगमेन स्वावयव
द्वयसयोगेन सयोगजननासम्भवात् , उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणवत्कर्म
सत्त्वानुपपत्तेरिति सयोगसाध्यके द्रव्यत्वस्य सदेतुमेव न निर्वहतीति
पाच्यम् , तादृशखण्डद्रव्ये तदवयवसयोगचन्यस्य तत्कर्मज-यस्य च
सयोगस्याऽसम्भवेऽपि सर्वत्रैव सदागतिशीलपवनादिपरमाणूनां कर्मभिन्व
त्ययोगानानुसृतौ बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्तत्वनियगादित्यपि केचित् ।

यावत्संयोगाभावा एव मान मिति । आद्यमानलिङ्गस्याऽनुमिति
करणत्वमताभिप्रायेण । यत्तदर्थयो रिति । सा यहेतुषट्कयच्छब्दा
र्थयोम्सयोगत्वघटत्वाद्योगित्यर्थ । अननुगमा दिति । एकरूपेण निवेदा
सम्भवादित्यर्थ । एकरूप्यसार्नर्वाहयितुगशक्यत्वादिति शेष , तथाच
घटत्वाद्यच्छिन्नाभाप्रयत्नादिविशेषाभाववृत्तयोऽस्यास्ययोगसमा-याभावासिद्धा
चनुपयोगित्वात्वात्मयोगविलेपाभावे सयोगसामा-याभावी विशेषव्याप्तेश्चाऽमे
निराकर्तव्यत्वात् नास्तानुमानसम्भव इति भाव ।

[दी] एकावच्छेदेन यावद्विशेषामाववचन्योपाधित्वाच्च ।

सिद्धिः, तथा प्रकृते संयोगीययावद्विशेषामावे तत्सामान्याभावव्याप्ते
व्यर्थविशेषणत्वादिना अग्रहेपि घटादिविशेषामावकूटे तत्सामान्याभाव
व्याप्तिग्रहादेव संयोगीययावद्विशेषामावे पक्षधर्मताजानाद्रगनादौ संयोग
सामान्याभावसिद्धिर्दुर्नारेव, व्यतिरेकिहेतुक्रानुमितविष सामान्यव्याप्त्य
धीनविशेषमिदौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताजानम्य हेतुत्वानुपगमात्. नच
विशेषामावान्तरे सामान्याभावान्तरव्याप्तिग्रहात्संयोगविशेषामावेन सामान्या
भावसिद्ध्युपगमे यावत्त्वाच्चविशेषितकपिसंयोगप्रतियोगिनाभावे कपिसंयो
गादिसामान्याभावादिव्याप्तिग्रहादेव संयोगादिप्रतियोगिकाभावेन तत्सा-
मान्याभावसिद्धिसम्भवाद्यावत्त्वादिविशेषणमनर्थकम्, प्रकृतहेतुतुल्यनिसिद्ध
हेत्वन्तरेषु * (तत्प्रतिष्ठतत्पदार्थघटित) प्रकृतसाध्यतुल्यसाध्यव्याप्तिग्रहापेक्षा
यास्त्वौकर्तुंशक्यत्वात् तादृशसफलहेतुसाधना युगसहमेणाप्यसर्वजैर्जातु
मक्षयप्रमादिति वाच्यम्, उपस्थितयावत्तादृशहेतुषु तादृशतत्तत्साध्य
व्याप्तिग्रहापेक्षया सामञ्जस्यात्, तान्मात्रापेक्षयाश्च तत्तत्साधनधर्मिक
तत्तत्साध्यव्याप्तिग्रहाभावविशिष्टतत्तत्साध्यसाधनोपस्थितेरनुमितिप्रतिपन्नकत
या रूपपादत्वात्. एव सति यावत्त्वविशेषणानुपादाने जात्यादेरिशेषपद
त्वाद्यभावे जात्यादिसामान्याभावव्यभिचारेपस्थितिदशायां संयोगादि
सामान्याभावासाधनासम्भवेन तादृशविशेषणसार्थक्यात्, गगनाभवृषिन्प्रसमा
नाभिरुणनिरुक्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितास्यकिञ्चिदभावक यद्यन्य तदन्मो
यो धर्म स तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येतादृशोक्तसामान्यव्याप्ति
स्थलाभिप्रेक्तव्याप्त्यैव वा संयोगत्वादौ गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्व साधनमित्यन्, तत्र च नाऽननुगमो दोष इत्याशङ्क्य
उक्तानुमाने उपाधिमाह—एकावच्छेदेनेति । अनवच्छिन्नतदीययाव-

* पुण्डनितग्रन्थो ऽधिक इव ।

द्विशेषाभावाधिकरणत्वस्य उपाधित्वादित्यर्थः, यथाश्रुते गुणादिनिष्ठाया
यावत्सयोगाभावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तितया अवच्छेदकविरहेण उपाधे
स्साध्यव्यापकत्वानिर्वाहात् । नच गुणादिनिष्ठाया यावत्सयोगाभावाधि
करणताया व्याप्यवृत्तिरूपेण गुणत्वाद्यवच्छिन्नत्वगावश्यकम्, अन्यथा
अधिकरणतायच्छेदकप्रकारकज्ञानासम्भवेन गुणादौ तदभावग्रहासम्भवादिति
वाच्यम्, द्रव्यनिष्ठयावत्सयोगाभावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपे
कावच्छेदकावच्छिन्नतया उपाधेस्साधनाव्यापकत्वानिर्वाहाय सप्तमीनिर्देश्य
यदव्याप्यवृत्तिनिर्वाहक विलक्षणमवच्छेद्यत्व तस्यैव विवक्षणीयतया
गुणादिनिष्ठसयोगाद्यभावाधिकरणताया सादृशावच्छेद्यत्वविरहेण साध्य
व्यापकताया यथाश्रुते दुरुपपादत्वात् ।

अथैव कपिसयोगसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनाभाववति कपिस
योगादिमद्वृक्षादौ अनवच्छिन्नदीययावद्विशेषाभावावच्छेदकविरहेण साध्यो
पाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाहः अत्र केचित्,— अवच्छिन्नत्वैकावच्छेदका
नवच्छिन्नत्वोपयोगाभावाद्यवच्छिन्नत्वविशेषाभावावच्छेदकविरहेणाभिमतम्, गुणे
यावद्विशेषाभावावच्छिन्नत्वमवच्छिन्नत्वाभावेनोक्तोभयाभाववत्, कपिसयोगवत्ते
वृक्षे कपिसयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्व मूलाद्येकावच्छेदकावच्छिन्नमिति
तदनवच्छिन्नत्वाभावादुभयाभाववत् इति नोक्तोपाधिसाध्ययोस्तसामान्य
व्याप्तिभन्नः अथ वृक्षादिनिष्ठानां यावत्कपिसयोगविशेषाभावाधिकरणताना
नैकावच्छेदकावच्छिन्नत्व सम्भवति, वृक्षाद्यवृत्तिकपिसयोगादियक्तीनां ये
अभावाः तेषां वृक्षादौ व्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतदधिकरणतानामनवच्छि
न्नत्वात्, नच व्याप्यवृत्त्यधिकरणताना अनवच्छिन्नतया अन्यत्वात्
नैकावच्छेदकावच्छिन्नतया सर्वाम्बेव तामु उभयभावोऽंशत इति
वाच्यम्, एव सति पशुनिष्ठसयोगयक्तीनां दिग्देशविशेषाद्यवच्छिन्नानां
यान्तोऽभावाः पशुनिष्ठानामनिरूपिताधिकरणताना सर्वासामेकावच्छेदक

विरहेऽपि द्वित्रादीना अवच्छेदकैक्यसम्भवेन सर्वास्वेव - तामु तादृश
तादृशावच्छेदकमादायैकावच्छेदकावच्छिन्नत्व सम्भवतीत्युभयाभावसत्त्वा
चदवृत्तिसयोग्यव्यक्तीना ये ऽभावा तेषा तन्निष्ठाधिकरणतासुचानवच्छिन्न
तया उभयाभावसत्त्वादुक्तोपाधे यावत्सयोगाभावरूपसाधनव्यापकतापत्ते ,
स्वसमानाधिकरणयावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य उभया-
भावपटकैकावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपस्य च वृक्षादिनिष्ठमूलधर्मच्छिन्नकपि
सयोगाद्यभावाधिकरणताम्बपि न तथात्वसम्भव , तत्समानाधिकरणव्याप्य
वृत्तिकपिसयोगाभावाद्यधिकरणतानामपि तादृशयावदधिकरणतान्तर्गतत्वा
चदवच्छेदकस्थचाऽपसिद्धत्वादिति चेन्न , एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य
स्वसमानाधिकरणकैवैदकावच्छिन्नयावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वरूपस्य विवक्षितत्वेनानवच्छिन्नाधिकरणताभिरसहावच्छिन्नाधिकरणताना
मेकावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेऽपि क्षतिविरहात् . अथ वा यावद्विशेषा
भाववत्त्वमित्यनेन यावत्तदीयविशेषाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितमेकाधिकर-
णत्व विवक्षितम् , न तु तत्समुदाय , एकावच्छिन्नतर च एकमात्रवृत्ति
धर्मावच्छिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वम् , नत्वभिन्नावच्छेदकत्वम् , वृक्षा
वृत्तिकपिसयोगाना वृक्षनिष्ठाभावा यद्यपि व्याप्यवृत्तय , तथापि भन्माप्य
वृत्तिसाधारणभावत्वेन तेषामव्याप्यवृत्तित्वात्तत्साधारणयावरवावच्छिन्ननिरू-
पिताधिकरणता एकमात्रवृत्तितत्तन्मूलस्यावच्छिन्नतत्तन्मूलदिरूपावयवा
वच्छिन्नेति उभयभावाभ्योऽश्रुत इति न साध्योपाध्योस्तमान्यव्याप्ति
भङ्ग । यश्चिद्विषयसामान्यव्याप्यत्वादिशेषाभावाधिकरणता च न प्रत्येका
वच्छेदकावच्छिन्ना , अस्या दिशे गमने न सयोग इत्यादिप्रतीति
विरहात् , अपि तु यत्किंचिदनुगतधर्मावच्छिन्नतदवच्छेदकावच्छिन्ना , याव
सयोगाभाववद्गमनमिति प्रत्ययात् , एकरूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावा
धिकरणतावच्छेदकरूपे निरोधात् , एकस्यापि विशेषरूपसामान्यरूपान्या
उभयावच्छेदकत्वोपगमात् , तथाच पक्षनिष्ठसयोगविशेषाभावात् याव-

त्वावच्छिन्नरूपेणाधिकरणता न निर्मलतावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति
तस्योक्तोभयवत्त्वादुपाधेष्माणनायापकत्वमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु, अनवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वमुपाधि, तादृशोपाधिना
माध्यम्य सामान्यव्याप्तिविरहेऽपि सयोगसामान्याभावरूपपर्यवमितसाय
व्यापकतया तादृशोपाधेऽपि प्रतिपन्नोपापकत्वमयद्वयम्, तादृशेन
सायवतोऽप्युपाधिव्याप्यतया तादृशोपाध्याभावेन सयोगसामान्याभावरूप
सायवद्वेदोऽन्यत्राप्रमिद्वेऽपि सायवितुं शक्यत एव, अभावसायक
व्यतिरेकिणि प्रतियोगिमात्रप्रसिद्धेऽपेक्षितत्वात्, उपाध्याभावेन साया
भावसाधनं तु न सम्भवं, सयोगरूपस्य तस्य सायने सिद्धसाधनात्,
पक्षावृत्त्युपाधिव्याप्यत्वेन साये पक्षावृत्तित्वमाधनात् सत्यतिपक्ष
निर्वाहान् इति केचित् ।

सिद्धमाधनादित् साय्याभावमाधनमर्थवति प्रतियोगिवैयर्थ्य
कल्प्यादितितमाय्यापकतावच्छेदकतया गृह्यमाणोपाधितावच्छेदकावच्छि
न्नाभाववत्ताजानात् पक्षे सायानुमितिप्रतिरोध इति सारम् ।

पृष्ठतानामनवच्छिन्नत्वेऽपि तत्कृतस्यैकावच्छेदकावच्छिन्नत्व पूर्ववदुप-
पादनीयम् ।

अथैतादृशोपायेर्व्यभिचारोन्नायकत्वं सत्यतिपक्षोन्नायकत्वं वा न
सम्भवति, प्रकृतसाध्यव्यापकस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नसयोगादियथावदि-
शेषाभाववत्त्वस्याप्रसिद्धे, द्रव्ये तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्यावच्छिन्न-
त्वेऽपि एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावात्, गुणे च तस्यावच्छिन्नताया
एवामाभात् . प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टरूपिसयोगादिसामान्याभावव्यापकस्य
तदीयैकावच्छेदकावच्छिन्नतावद्विशेषाभाववत्त्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तदभावेन
प्रकृतसाध्यवद्भेदसाधनं तु न सम्भवति, तस्य प्रकृतसाध्यान्वापकात्वात् ।
प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टरूपिसयोगादिसामान्याभाववद्भेदश्च कपिसयोगादिरूप-
प्रतियोगिगूये हेतुमति साध्यमानो न कपिसयोगादिसामान्याभाववद्भेद-
पर्यवसायी, प्रतियोगिमद्भेदस्याऽऽग्राहात् . प्रतियोगिमतिचैकावच्छेदकाव-
च्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावसत्त्वेन तद्वत्त्वामवादिरूपहेतोरसिद्धिरिति न
व्यभिचारोन्नयननिर्वाह इति,—

गैबगू; — अचिद्द्रव्ये जलादिसयोगवति तत्सामान्याभायस्य
सत्त्वे एकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभावसत्त्वात् तदीयप्रतियोगि-
मत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभावव्यापकैकावच्छेदकावच्छिन्नतदीययावद्विशेषाभा-
ववत्त्वम्, यत्र च द्रव्ये सर्वावयवारच्छेदेन भिन्नभिन्नं जलसयोगा वर्तन्ते,
यावत्तद्विशेषाभाववत्त्वहेतुमति तत्रैकावच्छेदकावच्छिन्नतावद्विशेषाभावरूपो-
पाध्यभावेन प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभाववद्भेदश्च सिद्धो बाधका-
भावात्, प्रतियोगिमति तत्र विशेष्यवद्भेदपर्यवसानेन व्यभिचार-
सिद्ध्या सामान्यव्याप्तिमद्भावात् . सयोगत्वे गमनादिनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वसाधकानुमानौपार्थिक्येऽर्शितव्याप्तावपि एकावच्छेदकावच्छेदस्य
समानाधिकरणस्यैकत्वमिति तत्रप्रतियोगितास्यैकत्वमपि न प्रमाणम्,
न्यगनादिक यद्यतदन्यत्वम्येषाधित्वं बोध्यम् ।

[दी] एतेनाऽथ सयोगाभाववान् यावद्विशेषाभावादिति परास्तम् ;
व्यर्थविशेषणत्वात्प्रयोजकत्वान्निर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च । नच प्रति
योग्यनवच्छेदकृत्यैव वृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वम्, गुणाद्यनवच्छेदक
प्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् ।

एतेनेति । अनवच्छिन्नयावत्सयोगविशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वे
नेत्यर्थः । इति — विशेषप्राप्त्युपपद्यमानं पराम्भम् ।

दूषणान्तरमप्याह — व्यर्थेति । त्वन्मते सयोगसामान्याभावस्य
फलान्वयितया अभाववत्त्वस्यैव तद्व्याप्यत्वावच्छेदकत्वेन इतराशस्य
व्यर्थत्वादित्यर्थः । न-वभावादित्येष हेतुरस्तु इत्यत आह — अप्रयोज
कत्वा दिति । व्याप्तिमाहकतर्कव्यूहत्वादित्यर्थः । विशेषव्याप्तावुपाध्यन्तर
मपि सुलभमित्याह — निर्गुणत्वादेरिति । आदिना निष्परिमाणत्वादे-
परिमह ।

यद्यद्वर्माश्रयानवच्छेदकं तद्यद्वर्मावच्छिन्नाभावावच्छेदकमिति
व्याप्युपपद्यमानं वृक्षत्वादेस्तयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वस्य धर्ममनुमान
माशङ्क्य निराश्रयत्वे — नचेति । गुणाग्रनवच्छेदकेति । गुणत्वाश्रया
नवच्छेदकेत्यर्थः । तदभावेति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावेत्यर्थः ।
तथाच गुणत्वाद्यवच्छिन्नस्यापि अव्याप्यवृत्तिताप्रसङ्ग इति भावः ।
घटादौ त्रयत्वावच्छेदेन घटत्वाद्यभावप्रसङ्गो घटत्वादेर्वाप्यवृत्तितया
तदवच्छेदकाप्रसङ्गात् तदनवच्छेदकत्वरूपापादकाप्रसिद्धेर्न सम्भवतीति
नाभिहितः । गुणत्वाद्यश्रयस्य सयोगादेरवच्छेदकप्रसिद्ध्या न गुणत्वा
द्यवच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भावः । ननु “यद्वर्माश्रया
नवच्छेदकं” गित्यत्र यच्छेदेन व्याप्यवृत्त्यवृत्तिषर्मो निवक्षितः, गुणत्वादेष

[क्षे] यथा च घटपूर्ववृत्तित्वस्य प्रतिदण्ड बहिःसामानाधिकरण्यास्य
चा प्रतिधूम भिन्नत्वेऽपि दण्डत्व धूमत्व वा तत्सामान्यावच्छेदकम् ,

व्याप्यवृत्तिरूपादिचिन्तया तदाश्रयानवच्छेदकत्वस्य न तदवच्छिन्ना
भावावच्छेदकत्वापादकत्वेत्याशयः वृक्षत्वादी समोक्त्याश्रयानवच्छेदकत्व
रूपसंयोगरावच्छिन्नाभावसाधकहेतोरसिद्धिमाह—यथाचेति । घटपूर्व
वर्तित्वस्येति । दण्डनिष्ठघटकारणत्वात्तदव्यवहितपूर्वकालसम्बन्ध-
स्येत्यर्थः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं तत्सामान्यावच्छेदक
मित्यन्वयः । प्रतिदण्डं भिन्नत्वेऽपि तन्नेन दण्डत्व तत्त्वत्वेकातिप्रसक्त
मिति सूचितम् । एवमप्येवम् ।

तत्सामान्येति । घटपूर्ववर्तितात्वावच्छिन्नेत्यर्थः । प्रत्येकान्तिप्रसक्त
त्वेऽपि अवच्छेदकत्वावच्छेदकानुगतत्वावच्छिन्नान्तिप्रसक्ततया सम्यावच्छेद
कत्वम् , अन्यथा घटकारणत्वावच्छेदकत्वेन गम्येतेति भावः । ननु
दण्डत्वस्य घटनिवतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वम् , न घटनिवतपूर्ववर्तिताया
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वम् ; अपि तु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभाव
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं परिभाषिकमेव, तथातिप्रसक्तेषु निराशय
मेव, स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाया एवावच्छेदान्तिप्रसक्तत्वनियतरा
दिनि प्रत्येकान्तिप्रसक्तस्य सामान्यान्तिप्रसक्तत्वेन सामान्यरूपावच्छिन्ना
वच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्तरमाह—बहिनिसामानाधिकरण्यास्येति । प्रति
धूमं भिन्नत्वेऽपि धूमत्वं तत्सामान्यावच्छेदक मित्यन्वयः । तत्पदेनान्न
बहिःसामानाधिकरण्यपरामर्शः , धूमत्वस्य तदनवच्छेदकत्वे तस्य बहि
व्याप्यत्वावच्छेदकत्वं नोपपद्येत । नच व्याप्यत्वावच्छेदकत्वमपि न्यवि
शिष्टावच्छिन्नवच्छेदकत्वरूपं परिभाषिकमेव, तथातिप्रसक्तसाधारणमिति

[३] तथा सयोगमामान्यम्बावच्छेदकं द्रव्यत्वादिप्रमित्यभ्यापि-
सुवचनान्तेति सम्प्रदायविदः । नानीना पुनः स्यात्किंलानच्छेदेन
घटादौ गुणस्य प्रत्यवच्छेदेन गगनादौ - सयोगस्य सामान्या
भावो वर्तते,

न ह्यन्तमत्रतिगिनि वाच्यम् सायमामानाविहरण्यावच्छेदकत्वरूपवत्त्वं
व्याप्तिः, तत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपमन्वन्धविशेषः, अत एव यत्र व्यर्थं
विशेषणमितिर्नाकृष्टमत्वादिना हेतुना तत्र व्याप्यत्वापिद्विरिति प्रार्थनं
मत्तानुमणैतदभिधानात्, अथयानुन स्वरूपमन्वन्धरूपकारणत्वमिति
योगित्वादिनेरूपेतिमनुगतधर्मनिष्ठ स्वरूपमन्वन्धरूपमवच्छेदकत्वं दृष्टात
तथा वाच्यम् । सयोगसामान्यस्य—सयोगस्यरूपवच्छेदकत्वावच्छेदक
रूपावच्छिन्नस्य । सुवचनान्तेति । प्रत्येकमनेनादेत्यक्तमितिप्रसक्तमपि
द्रव्यत्वादेस्तद्भावच्छिन्नानतिप्रसक्तमिति भावः । यद्यप्येवमपि प्रमे-
यत्वादेस्तयोगमामान्यादिप्रसक्तत्वेन तस्यामान्यावच्छेदकत्वाप्रसक्त्या उक्त-
व्याप्तिरन्यत्रवच्छेदेन सयोगमामान्यापानिद्धिनः शरत्तरे शरत्तितुम्,
तथापि प्रतिषेधमिदमन्वच्छेदकत्वादेरेव प्रतिषेधनवच्छेदकयोगभावा-
वच्छेदकत्वनियमः तस्मादेव तदनुभवात् न तु प्रतिषेधनवच्छेदकमात्रस्य,
मानाभावादित्यत्र तात्पर्यम् । द्रव्ये सयोगमामान्याधारस्य कल्पेनात्र
च्छेदेन स्वयमनुपद व्यसम्भारनयनया नन्प्रदायविदः इत्यनेन'७ वरसा-
दिति । गुणस्य सामान्याभावो वर्तते इत्येवम् । धर्मप्राग-

-[दौ] तथा धूमवत्पि रिरहो दहनस्य , इह पर्वते निसम्बे हुता
शनो न शिखर इति प्रतीति , सयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वात् ,
वृत्तेरन्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तमसम्भावितत्वात्;

मानाभावादिति वाच्यम् , तदा तत्र जन्यैकत्वहेतुभूतस्य एकत्वत्वा
वच्छिन्नाभावस्यावश्यकतया तस्यैव स्वसमनिगतगुणत्वावच्छिन्नाभाव
रूपतया विवादाऽयोगात् ।

सयोगादिसाप्यकनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिहेतुकम्बले व्यावृत्तिदानायाह—
प्रलये ति । महाप्रलयस्य जन्यभावानधिकरणतया तदानीं सयोगा
द्यसत्त्वादिति भावः । तदानीं च गगनादौ नित्यैकत्वपरिमाणादिसत्त्वेन
गुणसामान्याभावासत्त्वात् संयोगस्येत्युक्तम् । अत्र च प्रमाण 'गहा
प्रलये गगने न सयोग' इत्यादिप्रमाणिकव्यवहार एव । तादृशव्यव
हारस्य ध्वसावगाहित्वेतिप्रसङ्गाद्व्यवहारानादरेचातीन्द्रियगगनादौ गतेदा
वाभावस्य अप्रामाणिकतापत्तेः प्रत्यक्षासम्भवात् , अनुमानस्यचाऽप्रयोज
कत्वात् ।

वद्विमान् धूमादित्यत्र व्यावृत्तिदानायाह— तथेति । दहनस्य—
दहनत्वावच्छिन्नस्य । प्रतीतिमित्यन्त द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वादित्यत्र हेतुः ।
प्रत्यक्षप्रमाणश्रुतत्वा पुक्तिव्याह— वृत्ते रिति । सयोगरूपसम्बन्धस्ये
त्यर्थः । वृत्तिमतो व्याप्यवृत्तित्वस्य— सयुक्तस्य तत्सम्बन्धेन व्याप्य
वृत्तितायाः । असम्भावितत्वादिति । अयमाशयः , सम्बन्धि
सत्ताया सम्बन्धाधीनत्वाद्यदवच्छेदेन सम्बन्धो नास्ति तदवच्छेदेन
तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावसत्त्वमावश्यकम् , सयोगादेस्तम्बन्धस्य समवा
यस्य व्याप्यवृत्तित्वेपि न सयोगादेर्व्याप्यवृत्तिता, गुणादौ समवायसत्त्वेपि
सयोगस्यसत्त्वनसयोगाद्यनवच्छेदकावच्छिन्ने सयोगादिमति तत्समवाय
सत्त्वेपि तदभावापत्तेरिति ।

[३] एव प्रतियोगिमत्तोरपि देशकालयोर्देशकालावच्छेदेन तदभाव ,
तथाच तत्तत्साध्यकान्यासिगणाय तदुपादानम् , नोपादेय च

केचित्तु — वृत्तेरन्याप्यवृत्तिष्वे वृत्तिमतो अन्याप्यवृत्तित्ववद्बृत्ते
व्याप्यवृत्तिष्वे वृत्तिमतोपि व्याप्यवृत्तित्वं युक्तितौल्यात् , सयोगादि
प्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायोपि न व्याप्यवृत्तिरित्याहुः ।

बहिर्मात्र धूमादित्यादौ कालविशेषावच्छेदेन हेतुमति वर्तमान
साध्याभावमदाय घटत्ववान् कालत्वादित्यादौ पटाद्यवच्छेदेन कल
वर्तमान कालिक्यन्त्राद्यवच्छिन्नाभावमादाय च व्याप्यवृत्तिदानायाह— एव
मिति । प्रतियोगिमत्तो देशस्य प्रतियोग्यनधिकरणकालावच्छेदेन प्रति
योगिमत् कालस्य च प्रतियोग्यनधिकरणदेशावच्छेदेनाभाववत्त्वमित्यर्थः ।
इदानीमत्र घटो नास्तीत्यादिप्रत्यये देशनिष्ठाया कालावच्छिन्नाधारताया
कालनिष्ठाया देशविशेषावच्छिन्नाधिकरणताया वा विषयत्वमित्यत्र विनि
गमनाविरहादुभयस्यैव विषयत्वादिति भावः ।

तत्तत्साध्यके इति । गुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकद्रव्यत्वाद्यन्यासि
धारणामेत्यर्थः । तत्— असमानाधिकरणात् तम् । अन्याप्यवृत्तिसाध्यके
प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तेरप्रसिद्धत्वात् तद्घाटतैव व्याप्तिरव्याप्य
वृत्तिसाध्यके तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यनुपस्थितिदशायामपि हेतुसमानाधि
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावाद्वातदुपस्थित्युत्पत्त्या प्रतियोगि
वैयधिकरण्यघटितापि व्याप्तिरस्ति , प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्ति
रुभयत्रैव प्रसिद्धाऽनुगितिप्रयोजिकाचत्वाच्चेन मूलकृतदुपादानमित्याह
नोपादेयमिति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके सार्वत्रिकमुपादानं प्रतिक्षिप्तम् ,
नन्वुपादानस्य सार्वत्रिकमुत्तमम् व्याप्यवृत्तेरपि साध्यकान्यासवृत्तित्व

ग्रहदशायां प्रतियोगिवैयर्थ्यधरण्याघटितव्यसिद्धानादेव अनुमित्युपगमात्
 व्याप्यवृत्तिसाध्यके सर्वत्र तादृशविशेषणोपादानानियमः, तदघटिताया
 अपि व्याप्तिस्त्वनानुमित्यौषधिकत्वात् । अन्याप्यवृत्तिसाध्यके तु सर्वत्र
 तदुपादाननियम एव । तदघटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति वाऽर्थः । व्याप्यवृत्ति
 साध्यकत्वं च स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वम् । सत्त्वान्
 द्रव्यत्वात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभावान् आत्मत्वादित्या
 दिकं च न तथा, अतस्तत्र साध्यवति कालप्रमादौ कालिकद्वैशिकविशेषण
 ताभ्यां तदभावसत्त्वात् प्रतियोगिवैयर्थ्यधरण्याविशेषितहेतुसमानाधिकरणा
 मानाप्रतियोगित्वस्य साध्ये असत्त्वेन व्यस्ये प्रतियोगिवैयर्थ्यधरण्या
 घटितनियमेऽपि न दोषः ।

केचित्तु— व्याप्यवृत्तिसाध्यकत्वे यथाश्रुतमेव हेतुमत्यभासस्य
 द्वैशिकविशेषणतया वृत्तिर्विवक्षणीया; अतो हेतुमति कालादौ कालिक
 विशेषणतादिना साध्याभावसत्त्वेऽपि मान्यासि; भाव्याप्यभावत्वेन
 द्वैशिकविशेषणतया वृत्तिः प्रामाण्यही, अतो नाभावसाध्यकव्यभिचारि-
 ण्यतिव्याप्तिः । यादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावत्वविशिष्टस्य द्वैशिकविशेषण
 तया हेतुमति वृत्तिः तादृशप्रतियोगितानयच्छेदकत्वविवक्षया कालिक
 सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाशाभावाभावान् इत्याशयव्यतिरेकात्;
 तत्राकाशाभावस्य आकाशाभावसत्त्वेनैव द्वैशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिः;
 ननु कसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन, आत्मनि तादृशभावा
 भावो नास्तीत्यप्रतीतेः । अन्याप्यवृत्तिसाध्यक्रेषि सयोगाभावात् नित्य
 गुणत्वादित्यादौ अनुमित्यौषधिकद्वैविध्यव्यतिरेकसम्भवात् सर्वार्थेऽपि त्युक्तम् ।
 तावतापि अन्याप्यवृत्तिसाध्यक्रेषि क्वचित्तदघटितव्याप्तेरसम्भवा इति
 सूचितमित्याहुः ।

अतु- “व्याप्यवृत्तिसाध्यके- अ-व्याप्यवृत्तित्वमहाविषयकसाध्यके- सर्वधैवासमानाधिकरणता तन्मानुपादेयता , तत्र लाघवेन प्रतियोग्य सामानाधिकरण्यघटितं यास्तेरेवानुमानाङ्गतास्वीकारा” इति व्दाख्यानम् , तदम- तत्रावि शब्दादिना प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटित-व्याप्तेरेव यदा ग्रह तदा अनुमिनेरुपादाय तादृशव्याप्तेरेवानुमानाङ्गत्वस्योपगन्तव्यत्वात् , अन्यथा यादृशव्यतिरेकिमात्रे न केवलान्वयित्वमत्र , तादृशसाध्यके लाघवेन साध्याभाववद्वृत्तित्वमात्रस्यैव व्याप्तिरूपगमप्रसङ्गात् , केवलान्वयिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकित्वमत्रविषयता तत्साध्यके हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणपरित्यागस्यापि प्रसङ्गाच्च ।

अतु-प्रतियोग्यसामानाधिकरण्ये तत्र प्रतियोगिपद स्वप्रति योगिपरमवदय वच्यम् , अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केवलान्वयित्वा प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्ते , तथाच स्वपदस्य सत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशिष्टत्वेन हेतुमद्वृत्तीनां सत्तदभावयुक्तीनां प्रतियोगितावच्छेदनत्वाभावाकूटज्ञानमनुगितिरारण वच्यम् , तादृश च ज्ञान असर्वज्ञस्य दुर्घटम् , अतः प्रतियोगिपदस्य ग्रहणे साध्यार्थरतया साध्याभावनिष्ठसायसामानाधिकरण्याभावविशिष्टसन् हेतुमद्वृत्तिरिभात एवानुगतत्वेन निवेद्य , सदेतौ सर्वत्र मेव हेतुममानाधिकरण्याभावानां सर्वत्र हेतुधिकरणे साध्यसामानाधिकरण्यतया सायसामानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य हेतुमद्वृत्तित्वं न प्रमित्यनीति सायभावनिष्ठस्य साध्यसामानाधिकरण्ये विशेषणम् . सदेतौ सर्वत्र सायभावाभिज्ञाभावे तत्प्रसिद्धिसम्भव , व्यभिचारिणि च व्यभिचारिरूपकाधिकरण एव साध्याभावे साध्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टतया हेतुमद्वृत्तित्वमिति साध्याभावाभ्यापि लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिः । समीचेन प्रमेयसामान्यसाध्यक्रमदेतौ सायभावातिरिक्ताभावाप्रमिद्वया हेतुमति सायभावनिष्ठसायसामानाधिकरण्याभावविशिष्टाभावा-

[दी] सर्वध्वं व्याप्यवृत्तिसाध्यके तत्, साध्यादिभेदेन व्याप्तिर्भेदादिति वदन्ति । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं च स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यम् ;

प्रसिद्धिरिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्याभावो निवेशनीयः ; एवञ्च व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नासाध्याभावनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्या ईदृशव्याप्तिर्न प्रसिद्धयतीति तत्साध्यके प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यापटितैव व्याप्तिरित्युक्तं नोपादेयं चेत्यादिनेति, -- तदपि न ; साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणीमूलासाध्याभावसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यनिवेशं प्रयोजनानायाव्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभाव एव साध्यसामानाधिकरण्यप्रसिद्ध्या तत्राप्युक्तव्याप्तिप्रतिषेधे ।

परे तु ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशाया तदसामानाधिकरण्याविषयका एव हेतुसामानाधिकरणाभावाप्रतियोगिन्वजानाद्रनुमितिरूपेयत इत्यनुपपन्नमत आह--नोपादेयं चेति । व्याप्यवृत्तिसाध्यके अनुमितिपूर्वमव्याप्यवृत्तिरज्ञानाविषयसाध्यके । सर्वस्यैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं नोपादेयम् - अनुमितिप्रयोजकव्याप्तिस्तरि न निवेशनीयम्, तत्र तदपटितव्याप्तिज्ञानमेव हेतुः, सर्वस्यैवेत्यनेन यत्साध्यके कदाचिदनुमितिपूर्वं स चे हेतुस्तस्यव्याप्यवृत्तिज्ञानं तत्र तदनुमितिर्बिर्वाहाय प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमुपादायापि व्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वमुपेयम्, वक्ष्यमाणमस्या व्याप्तेरनुपपन्नं व्यभिचार इति सूचितम् . साध्यभेदे त्युपलक्षणम् ; प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशाभेदेन परुसाध्यकेप्यनुमितिप्रयोजकव्याप्तिर्भेदोपगमापि बोद्धव्य इति व्याचक्षुः ।

व्याप्यवृत्तिसाध्यक्रमध्वले द्विविधा व्याप्तिर्नित्यव्याप्यवृत्तिसाध्यक इति साध्यभेदेन व्याप्तिभेदाभावो न सम्भवतीति न आह-- सप्त पटितभेदेनेति ।

सा यथावच्छेदकप्रदेशोऽभिहितः व्याप्तिषट्कनया तद्भेदे तद्भेदव्यावश्यकत्वा
 दित्यर्थः । यद्यपि जात्यादौ गुणस्मान्यत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितस्य
 सत्त्वादेर्याप्तिरस्येत, गुणादौ तदुपलक्षितसत्त्वावनुमिते प्रमात्मात्, तथापि
 गुणादौ गुणान्यत्वादिसामानाधिकरण्यविशिष्टसत्त्वप्रतिप्रतियोगिकवैशिष्ट्याव
 गाहिभ्या अनुमितेर्भ्रमत्वात् तत्र तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्वीकारे सतिह
 परामर्शादपि भ्रमस्यादित्वा तादृशानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्गुणादिवृत्तिर्हतो न
 स्वीकर्तुं शक्यते, अतस्तान्यतावच्छेदनविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौप
 यिकव्याप्तिशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैयधिकरण्यपर्यन्त निवेश्य
 तत्र तादृशानिव्याप्तिं वारयति— प्रतियोग्यगमामानाधिकरण्यं चेति ।
 नच तत्रापि व्याप्तिस्वीकारे क्षतिविरहः, गुणो गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वा
 बान् जातेरित्यादौ तादृशव्याप्तिमत्त्वेपि बाधेनैव हेतोर्दुष्टतोपपत्तेः, द्रव्य
 पक्षस्तादृशसाध्यकत्वादित्येतादौ समीचीनताया एवोपगमे क्षतिविर
 हान्, बाधानवतारदशाया च गुणादौ जात्यादिलिङ्गकविशिष्टसत्त्वावैशि
 ष्ट्यानुमितिर्भ्रमरूप्या प्रमात्मनस्तद्विहपरामर्शादपि स्वीक्रियते, अत एव
 गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधा
 नवतादृशमा प्रमात्मनपरामर्शाद्विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यावगाहिनी भ्रमा
 नुमितिर्मणिकारणोपगम्यत इति वान्यम्, भ्रमानुमितिजनरपरामर्शस्य
 भ्रमत्वसम्भवे तदुपपादनमावश्यकमित्याशयान् । गन्धप्रागभाववच्छिन्नो
 घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ परामर्शस्य कथञ्चिदपि भ्रमत्वासम्भ
 वेन जगत्या तत्र प्रमात्मनपरामर्शाद्भ्रमानुमितिस्वीकारान् गुणो विशिष्ट
 सत्त्वान् जातिमत्त्वादित्यादिविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावविषयकानुमितिस्यल
 मुपेक्ष्य गन्धप्रागभावान् घटो गन्धवानित्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्याव
 विषयकानुमितिस्यलमुपेक्ष्य यमिचारासङ्कार्णबाधेन्द्रहरणनेनाभिहितप्रतो ग-
 निरुतोऽप्युक्तमन्त्रे व्याप्तिर्नाम्नीयाशय उन्नीयते ।

[दी] तेन “अयं गुणकर्मण्यत्वे सति सत्तावान् जातेः ” “ भूतत्वं
मूर्तत्वोभयवान्मूर्तत्वा ” इत्यादौ

अथ विशिष्टनिरूपित एव समवायादिविशेष्याविरोधिनो विशिष्टा
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः, शुद्धसमवायादेस्तथात्वे दण्डा-
द्युपलक्षितपुरुषादिमात्रविरोधि तादृशपुरुषाद्यभावात्तदविरोधितद्विशिष्टपुरुषा
द्यभाववैलक्षण्यनिर्वाहान्, नच तदुपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य स धर्मो न
प्रतियोगितावच्छेदक, अपि तु प्रतियोगितासमानाधिकरण एव; प्रति
योगितावच्छेदकस्यैव प्रतियोगिविशेषणत्वादतादृशस्यैव चोपलक्षणत्वादिति
तादृशाभावयोर्विशेष इति वाच्यम्; उपलक्षणेन दण्डादिना व्यापृत
प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितायां पुरुषत्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रे तदवच्छे
दकतायाः पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छेदककोटावधारणमन्तर्भा
वात् ; अत एव पुरुषादिमात्रेण न दण्डाद्युपलक्षितपुरुषाद्यभावस्य विरोधः,
तदवच्छिन्नाभावमात्रस्यैव तद्विशिष्टाभावत्वे सत्तान्यवृथिवीममवेतशून्य
वायुत्वादित्यादौ मन्थकृता कूटपटितलक्षणातिव्याप्तिदानमपि विरुध्यते,
पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टाभावस्य वाय्वादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र सार्धं
सदेतुत्वान् ; तथाच प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्या
विवक्षाशामवि सातिव्याप्तिः, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन गुणादेर्विशिष्ट
सत्तानधिकरणत्वादिनि चेन्न;— विशिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं सर्वत्र न साम्यवतीति प्रागुक्तत्वात्, अगत्या
विशिष्टाभावात्प्रतियोगिताविशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता, उपलक्षिताभावप्रति
योगिता तु दण्डादिरूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्त्युपगम्य
तयोर्विशेषसमोपपदनीयत्वान् । विशिष्टस्यातिरिक्तनामत्वे विशिष्टसत्ताभाव
मन्थन एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयमाध्यकानुसरणम् ।

[दी] नातिप्रसङ्ग । नचोभयत्वमेकविशिष्टापरत्वम्, विशिष्टं च केवलान्यदिति तदभावो मनसि सहजत एव प्रतियोगिन्यधिकरण इति वाच्यम्, उभयत्व हि न विशिष्टत्वादनतिरिक्तम् ।

न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात् ।

नातिप्रसङ्ग इति । हेतुमति विशिष्टाभावाद्देश्यप्रतियोगि सामानाधिकरण्येपि विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहेण न अमानुमिति जरुपरामर्शस्य प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्याप्यवृत्तिसाध्यकंपि प्रतियोगि वैयधिकरण्याधगादिपरामर्शस्यानुमितिहेतुनया उक्तसाध्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेपि नानिप्रसङ्गाप्रसक्तिः ।

ननु मूर्तत्वादिहेतौ भूत्वादिविशिष्टमूर्तत्वत्वादिरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्यैव न व्याप्तिः, न तु तदुभयवृत्तिबुद्धिविशेषविषयत्वरूपतदुभयत्वावच्छिन्नस्य, तथाच विशिष्टातिरिक्ततामते विशिष्टसत्तादिसाध्यकजात्यादिहेताविव उक्तोभयसायकमूर्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यनिवेशपक्षे नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्यभिमानं नचेत्यादिना । नराहरोति—नचेति । सहजत एव — प्रतियोगिव्याधिकरणपदस्य तत्त्वावच्छेदकविशिष्टपरता विनैव । उभयत्वम्— उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकम् । न विशिष्टत्वात्— एकविशिष्टापरत्वम् । अनतिरिक्तम्— अभिन्नम् । “ अतिरिक्त ” मित्यनुक्त्या नानतिरिक्तमित्यभिधानं उभयपदार्थतावच्छेदकत्वावच्छेदेनातिरिक्तत्वलाभाय, नन्वपदस्य अनुयोगितावच्छेदनाच्छेदेनाऽभावबोधकत्वमुत्पत्तेः । तावता एकविशिष्टापरत्वमुभयनिष्ठयामज्यवृत्तिपर्यञ्च उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु, न तन्मात्रम्, बहवमाणानुपपन्ने प्रकृते च उभयमेकविशिष्टापरत्वमेवेति शङ्का गु

[२] वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वम्योग्यत्वेन तदभावस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।

दाम । अत्र हेतुः , वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वात् इति । घटत्वपटत्वयोर्मैत्रानाधिकरण्यविरहेऽपि तत्रो
भयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः । अन्यथा तत्रो
भयव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । यद्यपि घटत्वपटत्वोभयमिति प्रतीतौ
फाल्गुनसम्बन्धप्रतिज्ञासामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्य विषयता सम्भवति,
तथापि वाच्यत्वघटत्वोभय समवेतमित्यादिप्रतीतिजन्यव्यवहारविरहेण उभय
समवेतमिति प्रतीतिजन्यव्यवहारयोर्मैत्रमवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ट्यविषयताया
अनुपपन्नतन्मतया घटत्वपटत्वोभय समवेतमित्यादौ तादृशवैशिष्ट्या
प्रतिष्ठा व्यासज्यवृत्तिधर्म एव विषय इति भावः , तथाच तदनु
रोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषस्य उभयव्यवहारविषयताया आवश्यकत्वे
एकविशिष्टापरत्वस्य तद्व्यवहारविषयत्वमप्रामाणिकमिति न मूर्तत्वमूर्तयो
भयवान् मूर्तत्वादित्यादौ एकविशिष्टापरत्वस्य माध्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिः ,
तथासत्यनुमितेरुभययानिष्कारकतानुपपत्तेरिति निर्युद्धम् ।

ननु मूर्तत्वाधिकरणे मनसि मूर्तत्वमूर्तत्वोभय नास्तीति बुद्धेरैकविशिष्टा
परमावावृत्तौ नैव उपपत्तिः , मनसि प्रतियोगिमत्त्वेनोभयवृत्तिधर्मावच्छि
न्नाभावामत्यादिति कचिदेकविशिष्टापरत्वस्याप्युभयव्यवहारविषयतावच्छेदक
त्वमावश्यकमित्यत आह—नवेति । तदवच्छिन्नाभाव — मत्प्रेक्षाभि
करणवृत्तिरुभयव्यवहारविषयतावच्छेदनावच्छिन्नाभावः । तदवच्छिन्नाभा
वात्— एकविशिष्टापरत्वावच्छिन्नाभावात् । ‘ अनतिरिक्त ’ इति
विपरिणतेन सम्बन्ध प्रतियोगितावच्छेदकवैशिष्ट्येनैव प्रतियोगिना
ऽमारम्य विगेषादेकस्याधिकरणेऽपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावात्

[दी] नच तत्र व्याप्तिरेव उभयत्वाधिकरणस्य, मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यम्, तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वाना

माधकाभावादिति भावः । एतेन मूर्तत्वस्य व्यासज्यवृत्त्युभयत्वा वच्छिन्नव्यभिचारितापि व्यवस्थापिता आवश्यकश्च एकाधिकरणे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतद्गाम्, अन्यथा समवायघटिततामानाधिकरणत्वेन घटत्वादिविशिष्टपटत्वाभाससिद्ध्या घटादौ समवायन घटत्वपटत्वोभयमाप्तीति प्रतीतेरनुपपत्तेः, तत्र समवायिसमनेतत्वरूपव्योशिष्ट्यावच्छिन्नाभावस्यैव विषयताया स्वीकरणीयत्वात् ; अथवा एकाकीनत्वादिरूपव्योशिष्ट्यावच्छिन्नस्य घटत्वादेस्समवायेन घटादौ सत्त्वेन तादृशप्रतीक्यनिर्वाहादित्याह— व्योशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वेनाभावस्य मत्स्यभासिद्धत्वादिति । ननु तथापि व्यासज्यवृत्तिनिरुक्तोभयत्वेन साध्यत्वे न मूर्तत्वस्य व्यवहारिता सम्भवति एकप्रतियोगिमत्स्यपि अभायस्य प्रतियोगिसमालाधिकरणतया मूर्तत्वाधिकरणे गगस्त्युभयाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् हेतुमति प्रतियोगिव्यधिकरणस्यैव साध्याभावस्य व्यवहारत्वात् व्यवहारलक्षणेऽपि प्रतियोगिनावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरणपर्यन्तस्यानिवशादित्याशङ्का निरस्यति— नच तत्रैव स्यान्निगा । व्याप्तिरेव— व्याप्तिरिष्टैव । तथात्वेऽपीति । मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वेऽपीत्यर्थः । उभयत्वेनेति । उभयत्वाविशिष्टयथाया गनस्यसत्त्वादित्यर्थः तथाच तत्रोभयत्वविशिष्टव्योशिष्ट्यविषयकानुगितेर्गमतया तत्प्रयोनरुद्धेतोर्न सत्तेतुत्वस्वीकारसम्भवः, अतएव व्यवहारलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरणपर्यन्तमेव निवेदयामिति भावः ।

[८] औभयमिति प्रतीतर्दुर्बलस्यत् । अत्यन्तपदस्यात्यन्ताभावत्वनिरूपक
प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च
लाभाय, अन्यथा सर्वस्यैवाऽभावस्य स्वसमानाधिकरण्यावान्तर
भिन्नत्वात्तद्वेदस्य च स्वस्वरूपानतिरिक्ततया

एकाधिकरणे उभयत्वविशिष्टासत्त्वे भानमाह— नात्रौभयमिति ।
अत्रौभयमिति प्रतीत्यभावो न हेतुतयोक्त, उभयत्वेनैकस्य सत्त्वोपगमे
उभयप्राधिकरणवृत्तिताया तादृशप्रतीतिविषयतया एकस्मिन्नाधिकरणवृत्ति
स्वाभावेन तादृशप्रतीतिर्भ्रमत्वस्यावश्यकत्वात्तादृशप्रमाविरहोपपत्तेः ।

ननु प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्याभावविशेषणत्वे लक्षणेऽत्यन्त
पदवैयर्थ्यम्, घूमाद्यधिकरणनिष्ठवह्न्यादिभेदस्य प्रतियोगिसमानाधिकर
णत्वेनैव साध्यतापक्षेदकस्य सत्यप्रतियोगितापक्षेदकताया अकिञ्चित्कर
त्वादिराशङ्क्या सांभ्रमाधिकोपदर्शितमत्यन्तपदप्रयोजनमाह— अत्यन्त
पदं चेति । अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरण्य
स्येति । लाभायैव तन्निमित्तान्वयः । स्वयम् प्रतियोगिनोऽत्यन्ता
भाव तादृशप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यपर्यन्तमन्वयाभावविशेषणत्वलाभायेत्यर्थः ।
अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिताया इति । 'प्रतियोगितानवच्छे
दके' एव न या प्रतियोगिता निविष्टा तत्रात्यन्ताभावत्वरूपानुयोगिता
निरूपकत्वविशेषणस्य लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह—अन्यथेति ।
सर्वस्यैवाभावस्येति । हेतुसमानाधिकरण्याभावत्वेनोपदेयस्य सर्वस्य
गोत्वाद्यभावस्येत्यर्थः । स्वसमानाधिकरण्याभावान्तरभिन्नत्वात् ।
स्वस्य समानाधिकरणं तादृशपटत्वाभावभेदवत्त्वादित्यर्थः । स्वरूपा
भतिरिक्तत्वात्— गोत्वाद्यभावरूपाधिकरणस्वरूपत्वात् । अभावाधिकरण
काभाप्रतियोगिसाभावस्याधिकरणीभूताभावस्वरूपतेति । सिद्धान्तादिति

[दी] प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः, सर्वेषामेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्वभेदस्य प्रतियोगित्वादभावसाध्यक्यायामेवेति सम्प्रदायविदः ।

भाष । प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्य दुर्लभत्वापत्तेः रिति । गोत्वाद्यभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेऽपि स्वनिष्ठभेदत्वनिरूपकघटत्वाद्यभावप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति भावः । नच भावस्वरूपस्यैवाऽभावस्य तादृशत्वं सुलभमिति वाच्यम् । तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिन्नत्वेन तद्गोपतादम्यत्वात्, भेदभेदस्याऽनवस्थानमयेनाविरणम्बरूपत्वाङ्गीकारात् । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यनिवेशे सर्वत्र न तादृशाभावाप्रसिद्धिः किन्तु विशयताविशेषेण साध्यतास्थले, तन्मतेऽभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य निवेश्यत्वात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य सत्र निवेशेऽपि सत्रैव तदप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या, अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरण्यनिवेशेऽपि सर्वेषामेवाभावानां विशिष्टम्बाभावादिरूपात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसमानाधिकरण्यनियमान् तदसमानाधिकरणाभावाप्रसिद्धेः । यादृशप्रतियोगिते त्यादिना वक्ष्यमाणरत्नैरनुमरणे प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वनिवेशवैयर्थ्यमत्राऽम्बरसमीपमेव । हेतुसमानाधिकरणे नि । हेतुसमानाधिकरणस्य भेदत्वनिरूपकाभावान्तररूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेऽपि विवक्षितात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरण्यवान् गोत्वामावादि, घटत्वामावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठस्वभेदात्मकस्य तस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः ।

अभावसाध्यतेति । घटत्वामावादिसाध्यकघटत्वादिसाधनेत्यर्थः । अन्यताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेशेऽपि सम्बन्धान्तर्गवच्छिन्नसाध्या

[द्वि] अथ यदा गोत्वं तदा गौरित्यव्याप्तिरिति, प्रकृत्यस्य गोध्वंसवत्त्वेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात् .

त्यन्ताभावप्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेश-
प्रौढ्ये एतद्विशेषणमनर्थकम् ; साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य
सामानाधिकरण्यं निवेदय सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववारणेऽपि सर्वेष्वेवा
ऽभावेषु उक्तरीत्याऽत्यन्ताभावत्वनिरूपणप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यापि स
त्त्वेन प्रकृतप्रतियोगितावदसामानाधिकरण्यस्यैव निवेदनीयतया साध्य
निष्ठप्रतियोगिताग्रवासामानाधिकरण्यस्य सद्योत्वधिकरणवृत्तित्वमिष्टाभावे
ऽमरत्वेनाऽन्यासप्रसक्तिरित्यम्बरसर्वाजम् ।

सम्प्रदायानुमतत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिर्वाहपक्षेऽतिव्याप्ति
माशङ्कते— अथेत्यादिना । यदा गोत्वं मिति कालिकसम्बन्धेन
गोगोत्वयोर्हेतुसाध्यत्वलाभाय गोमात्रं गोत्वादिति प्रतिज्ञाहेतू अभि
धाय कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिबोधक 'दा' प्रत्ययवदितोदाहरणाभिधानम् ।
प्रथमप्रेषे । प्रकृत्य स्येति । व्यभिचारनिरूपकहेत्वधिकरणस्येत्यादिः ।
ध्वंसवत्त्वेनात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिनि प्राचामनुमतं ध्वंसप्रागभावस्यो
रत्यन्ताभावविरोधित्वमाहृत्य, एतदेवाग्रे निराकृत्य समावेदम् ।

अथ कालिकसम्बन्धेन ध्वमादिमत्यपि काले अत्यन्ताभाव
वृत्तावविरोधः, महाकलादी समवायादिसम्बन्धेन गवात्यन्ताभावस्य सर्वानु
मनत्वात् . नच कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगवान्यन्ताभावस्य तत्सम्बन्धा
वच्छिन्नगोध्वंसः सत्यन्ताभावरूपताया अत्यन्ताभावस्य त्रितयप्रतियोगिकत्वं
महाकुर्वाणैः प्राचीनैरुपगमान् . कालिकसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदक
सम्बन्धेन गोत्वमवनि नन्यसम्बन्धावच्छिन्नगवाभावावृत्तिर्ब तेषामनुमनेति

वाच्यम्, एवमपि कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्त्यपि तेन सम्बन्धे-
नात्यन्ताभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तावविरोधात्, तेन सम्बन्धेन
प्रलये वर्तमानमत्यन्ताभावमादायातिव्याप्तिवारणसम्भवात्, अभावस्य
सम्बन्धविशेषनिवेशे प्रयोजनाभावात् नच प्रतियोग्यसामानाधिकरण्ये-
नाऽघटितापि व्याप्तिरनुमित्यौपयिकी, तद्विशेषणानुपस्थितिदशायामपि
अनुमितेरानुभाविकताया वक्ष्यमाणत्वात्, तत्रचाभावस्य सम्बन्धविशेषो
ऽवश्यमेव प्रवक्ष्य अन्यथा हेतुमति कालिकादिसम्बन्धेन वर्तमान
साध्याभावमादायाव्याप्तेरिति तादृश याप्तावेरोक्तस्थले प्रमात्वप्रसङ्गपरोक्ष
ग्रन्थ इति वाच्यम्, यत्र हेतुमति साध्याभाव कालिकसम्बन्धेन वर्तते
तत्र प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्त्यैव सद्धेनुतानिर्वाहात् प्रति-
योग्यसामानाधिकरण्यागमयाप्तिग्रहस्य तत्र अमत्वोपगमे क्षतिविरहात्,
तादृशव्याप्तावप्यभावस्य सम्बन्धविशेषापवेशात्,—

मैवम्,— प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यानुपस्थितिदशया सत्तावान्
द्रव्यत्वादित्यादावप्यत्रान्तम्यानुमितिरनुभवसिद्धा, तदनुरोधेन भावसाध्यके
वैशिष्ट्यविशेषणत्वाविशेषेण हेतुमद्वृत्तित्वगर्भाया अपि व्याप्तेरनुमितिप्रयो-
जकता वाच्या, तथा सति तादृशव्याप्तिप्रमामादायोक्तस्थलेऽनुमितिप्रसङ्ग
परतया एतद्ग्रन्थस्य सामञ्जस्यम् । नच प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य
गर्भयाप्तावभावस्य सम्बन्धविशेषानिवेशादभावीयसम्बन्धविशेषागर्भप्रतियो-
ग्यसामानाधिकरण्यगर्भव्यभिचारग्रहविरोधित्वेनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्य
गर्भतदगर्भयाप्ता अनुगमय्य तयोरेवानुमित्यौपयिकताया वक्तव्यतया
अभावीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिग्रहस्य तादृशव्यभिचारग्रहाप्रतिबन्धकतया
तादृशव्याप्तेर्नानुमित्युपयोगितानिर्वाह इति वाच्यम्, तादृशव्याप्तिसद्ग्रहा
यैवामासीयमस्य विश्लेषघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्यभिचारग्रह-
विरोधेन व्याप्तिनामनुगमनीयत्वात्, तावताप्यभावीयसम्बन्धविशेष

घटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेस्तद्धमम्भनात् । एवं सति
 अव्यावर्तकाभावीयसम्बन्धघटितप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञाना-
 दप्यनुमितिभ्यादिति चेत्, इष्टमेवैतत् । एव सति प्रतियोग्यसामा-
 नाधिकरण्यगर्भाभावीयसम्बन्धविशेषघटितव्याप्तिप्रमातोप्युक्तस्थले अनुमिति
 प्रसङ्गो दुर्बल इति चेत् ' का क्षतिरस्माकम् ' । वस्तुतस्तु दीधिति
 कृता स्वयं निष्कर्षणीयहेतुमति प्रतियोग्यनधिकरणत्वनिवेशकत्वे प्रति-
 योग्यनधिकरणत्वघटितव्याप्तावभावीयसम्बन्धविशेषनिवेशस्य निष्प्रयोजन-
 त्वेपि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य हेतुमद्वृत्तितागर्भमथाश्रुत-
 व्याप्तौ तदीयसम्बन्धविशेषनिवेशनमावश्यकम्, अन्यथा सयोगि द्रव्य-
 स्वादित्यादौ प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वविशिष्टस्यापि सयोगाद्य-
 भावस्य कालिकसम्बन्धेन हेत्वाधिकरणकालवृत्तितया अव्याप्तिप्रसङ्गात् ।
 एकसम्बन्धेनैकाधिकरणवृत्तित्वाविशिष्टस्याप्यन्यसम्बन्धेनाधिकरणान्तरवृत्ति-
 त्वात्प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशकत्वेपि गुणादौ तद्विशिष्टस्य सयो-
 गाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वात्तत्कल्पेप्यव्याप्तेरावश्यकत्वात् ।
 नच प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविशिष्टस्य तस्य कालवृत्तित्वे प्रतियोगि-
 सामानाधिकरण्यभावविशिष्टस्य न तद्वृत्तित्वसम्भवः, भावाभावविशिष्ट-
 स्वैकाधिकरणवृत्तित्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावविशिष्टस्ययोगाद्यभावस्य
 दैशिकविशेषणतयापि द्रव्यवृत्तित्वप्रसङ्गादिति वाच्यम्, विरोधिनाभाका-
 भावस्य कालिकसम्बन्धेनैकाधिकरणवृत्तितावद्भावाभावविशिष्टस्यापि कालिक-
 सम्बन्धेन एकत्र वृत्तौ विरोधाभावात् । यद्यप्यभावस्य दैशिकविशेषणता-
 सम्बन्धनिवेशे अभावसाध्यके व्यभिचारिणि भावस्य दैशिकविशेषणता-
 नभ्युपगमेऽतिव्याप्त्या साध्यनिरूपितप्रतियोगितात्वेऽप्यन्यसम्बन्धनिवेशे
 समवायसम्बन्धवच्छिन्नजात्यभावसाध्यके जातित्वादेहेत्वाव्याप्तिः,
 जात्यादिरूपहेतुमति तादृशमवायसम्बन्धेन वृत्तेरपसिद्धे ; तथापि

[६] ससर्गाभावमात्रोत्पादपि

साध्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन या साध्यः
भावस्य वृत्तिः तदन्यहेतुमद्वृत्तेः प्रवृत्तप्रतियोगितानिरूपितानुयोगिता
वच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति वृत्तेर्वा अभावविशेषणत्वोपगमात् दोषः ।
उक्तस्थले हेतुमति काले कालविशेषवृत्तित्वविशिष्टनित्यस्यास्य ताभावात्
प्रसिद्ध्यातिव्याप्तिसङ्गतिः ।

अत्यन्ताभावत्वघटकनित्यत्वात् परित्यज्य ध्वससाधारणससर्गा
भावत्वनिवेशे महाप्रलये गोत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताध्वसो
पगन्तुमते ध्वसमादायोक्तम्यलातिव्याप्तिशक्यते वारयितुमित्याशङ्क्याह—
संसर्गाभावेति । देशिनविशेषणतयापि ध्वसस्य कालवृत्तित्वमित्या
शङ्केनोक्तशङ्कासङ्गतिः , अन्यथाऽभावस्य तादृशसम्बन्धेन वृत्तित्वनिवेशे
ऽत्यन्ताभावमिव ध्वसमप्यदावातिव्याप्तेर्दुर्वागत्वात् । नच प्रतियोग्याधि
कारणमहाकाले गोध्वसस्य देशकविशेषणतासत्त्वेऽपि प्रतियोग्यमधिकरण
प्रलये तस्य तादृशसम्बन्धोऽप्रामाणिक इति वाच्यम् , यदुपाधि
विशिष्टस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वं तदन्यापाधिविशिष्टस्यैव महाकालस्य
तदभावाधिकरणतया महाकालस्य देशिकविशेषणतया ध्वसवत्त्वे प्रल
यात्मकरोषधेरपि तादृशसम्बन्धेन तदाधारताया आवश्यकत्वात् , अन्यथा
प्रलये गौर्नास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः । अथवा दीधितिः कृत्रिण्यपणीय
प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यकस्याभिप्रायेणेदम् , तत्कारणे प्रयोजनाभावादभावे
दृष्टिदिशेषान्निवेशात् । नचाभावे वृत्तिविशेषानिवेशे कालिकसम्बन्धेन
गदान्वन्ताभावस्यापि प्रलये वृत्तेः ससर्गाभावमात्रपरत्वेऽपि विरोध इति
वाच्यम् , प्रतियोगिनावच्छेदककालिकसम्बन्धेन तत्प्रतियोगिनो गोध्वसस्य
हेतुमधिकरणेऽप्याभावात् गदान्वन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्याभावात् ।

धी] यदा स्पन्दस्तदा द्यगुक्तम्, यदा दृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा, यदा तस्यादृष्टं तदा तदीयज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः. द्यगुक्तत्वादे. द्यगुक्तादिमत्त्वशून्यस्वप्नप्रलयादिनिष्ठध्वंसप्रागभावप्रतिभोगितानवच्छेदकत्वात् । नहि तयोस्तसामान्याभावत्वमते—

ध्वंसस्य तत्प्रतियोगिनोऽत्यन्ताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकद्वैतिकविशेषणतासम्बन्धेन काले असत्त्वात् प्रतियोगिबैष्यभिकरण्यमक्षतमेव । यदा स्पन्द इति । अत्र च व्यभिचारनिरूपकाभिकरणं स्वप्नप्रलय, जन्यद्रव्यानभिकरणे तस्मिन् द्रव्यगुक्तासत्त्वात् पुनर्द्यगुक्तेत्यस्याप्यनुरोधेन परमाणूनां स्पन्दस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तथाच हेत्वभिकरणे तत्र द्यगुक्तसामान्यध्वंसप्रागभावयोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । द्यगुक्ताशानुगुणक्रियाया उत्तरसमोपनाश्याया अभिकरणे परमपरमाणुसमोपनाशरूपमहाप्रलयपूर्वतृतीयक्षणे द्यगुक्तसामान्यध्वंससत्त्वादत्राप्यतिव्याप्तिर्न विचारसहेत्यतो यदादृष्टमिति । ज्ञानत्वमात्रेण साध्यतायां प्रलये ईश्वरीयज्ञानसत्त्वादय सदेतुरेवेत्यतो जन्यमिति । नित्यमुत्थामिव्यक्तिर्मुक्तिरिति मते स्वप्नप्रलयेऽपि मुक्तात्मनि जन्यज्ञानसत्त्वात् सदेतुत्वसम्भवतीत्यतो दुःखमिति । जन्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया महाप्रलयान्यवहितप्राक्क्षणेऽपि तज्जनकीभूतस्यादृष्टस्यावश्यकत्वमिति तदा जन्यज्ञानत्वदुःखत्वाद्यवच्छिन्नध्वंससत्त्वान्नोपदर्शितस्थलयोरतिव्याप्तिरसम्भवतीत्यतः स्थलाग्रमाह - यदा तस्येति । यदात्मसमवेतादृष्टं न प्रलयजनकं त तत्पदेन विवक्षितः । व्यभिचारश्चान्न स्वप्नप्रलये सुषुप्त्यादौ च बोध्यः । स्वप्नप्रलयनिष्ठद्यगुक्तादिध्वंसस्य द्यगुक्तत्वादिनिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्वासम्भनन्युत्पादयति नदीति । तयोः— ध्वंसप्रागभावयोः । सामान्याभावत्वमतोपि— सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकृत्यमतोपि । ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावानाविरोधित्वमने न तयोस्तमान्वमित्येतत्पूजमितु मने

[दी] ऽप्येकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वसवत्यपि समये सामान्यावच्छिन्नध्वसप्रागभावयोस्सम्भव इति चेत्,— प्रतियोगिमत् इव ध्वसादिमतोपि कालस्यात्यन्ताभाववत्त्वे विरोधाभावात् ।

पीति । एकविशेषे ति । एकविशेषप्रागभाववति न सामान्यावच्छिन्नध्वसस्य, विशेषान्तरध्वसवति न सामान्यधमावच्छिन्नप्रागभावस्य सम्भव इत्यर्थः । अन्तनातिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया तत्कालीनध्वसादिप्रतियोगिताशून्यानागतादिपदार्थसाधारणधर्मस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवादिति भावः । यद्यप्येव महाप्रलयवृत्तयोपि गोध्वसाप्रत्येकमेकैकगोव्यक्तिमात्रवृत्तिप्रतियोगिताका इति न कस्यापि ध्वसस्य प्रतियोगितायाम्प्रामाण्यं गोत्वम्, तथापि चरमध्वसस्य यावद्वोप्रतियोगिकत्वोपगमे तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं गोत्वस्य सम्भवतीत्यभिप्रायणसप्तर्गाभावत्वनिवेशे पूर्वोक्तस्थलभुषेक्ष्य व्युत्पत्त्यादितादृशके स्पृहादिहेतुकस्थल ऽतिव्याप्तिरभिहिता । वस्तुतस्तु ध्वसप्रागभावयोर्व्यधिकरणप्रतियोगिकत्वविरहाच्छरमगोध्वसस्यापि यावद्वोप्रतियोगिकत्वं न सम्भवतीति ध्येयम् । विरेधिनः प्रतियोगिनोऽविकरणे शालं यव चेदभायो वर्तते तदा सुतगा ध्वसप्रागभाववति फालं प्रळयादावसौ वर्तत इति सूचनाय प्रतियोगिमत् इवति दृष्टातः । विरोधाभावात् यावकाभावात् । तथा च हत्वधिकरणे प्रळयादौ गात्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वानोक्तस्थलेऽतिव्याप्तिरिति भावः । नच प्रलये गात्वाद्यवच्छिन्नगमावोऽप्रामाणिकः प्रत्यक्षायोगादनुमानस्य चाप्रयोजक इति वाच्यम् — प्रलये गौर्नास्तीति शब्दस्यैव प्रमाणं भवति । नहि तादृशवाक्यस्याप्रामाण्यं रुचिदुपैति । नच ध्वगादिरेव नार्थः नान्यन्ताभाव इति वाच्यम्, अवयविनावच्छिन्नत्वमात्राविकरणप्रतियोगिताप्रामाण्यं नचाप्रतिपादने ऽतिप्रसङ्गात् तदवच्छिन्नमनियोगिताकाभावावोधकनाया एव न यः व्युत्पन्नतया ऽत्यन्ता

[द्वि] अन्यथा अत्यन्ताभावस्य कालमत्रावृत्तित्वप्रसङ्गात् । इयाम्नु
विशेषो वदेकस्य देशभेदावच्छिन्नं तथात्वम् , अपरस्य तु
स्वरूपावच्छिन्नमिति, देशे कालस्येव काले देशस्यावच्छेदकत्वात् ,

भावमात्रस्य सामान्यभवावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पमतं ध्वसादेर्नञा गति
पादनासम्भवत् । अन्यथा— प्रतियोगिमति तद्ध्वसप्रागभाववति च
काले कालिकात्मन्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकम्यात्यन्ताभावस्यावृत्तौ । अत्यन्ता
भावस्य—तादृशात्यन्ताभावस्य । कालमात्रावृत्तित्वे ति । दैशिकविश
षणतमेत्यादि । ननु ध्वसप्रागभाववति अत्यन्ताभाववृत्तौ तस्य
तदविराजितावच्छिन्नप्रतियोगिमति तद्वत्त्वा तस्य प्रतियोग्यविरोधित्वा
प्रापयेत्ताविशेषादित्यत आह— इयं हि दैशिक । एतस्य— प्रतियोगिमतोपि
कालस्य । देशभेदावच्छिन्नम्— प्रतियोग्यनवच्छेदकदशावच्छिन्नम् ।
तथात्वम्— दैशिकसम्बन्धेन कालिकात्मन्भावच्छिन्नात्यन्ताभाववत्त्वम् ।
तथाच प्रतियोग्यभावयोरेकावच्छेदेन एकत्रायतमानस्य विरोधित्व
तावतापक्षतमेवेति भावः । अपरस्य ध्वसादिमतः । स्वरूपावच्छिन्नम्
ध्वसाद्यधिकरणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नम्, तमात्वमित्यनुवृत्त्यते । तथाच
एकावच्छेदेन एकत्र वर्तमानतया ध्वसाद्यविरोधित्वमत्यन्ताभावस्येति
भावः । ननु काले वृत्तौ देशस्यावच्छेदकत्वे किं मानमत आह
देशे कालस्येव ति । यथा देशे दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य वृत्तौ
कालस्यावच्छेदकत्वमिदानीमत्र गौर्नास्तित्वादिप्रतीतिवत् , तथा
काले कालिकात्मन्भावच्छिन्नाभावस्य वृत्तावपि देशविशेषावच्छेदकत्व
स्यावश्यकत्वं तत्राविधप्रतीतिवलादेव तादृशप्रदाने कालावच्छेदेन देश
वृत्तिर्देशावच्छेदेन कालवृत्तिर्वा विषय इत्यत्र विनिगमकाभावात् ,
अवच्छेदकत्वाधिकरणत्वयोरुभयपरेव सप्तम्यर्थत्वादिति भावः । प्रति
योगिमत्यपि काले गतात्यन्ताभावस्य वृत्तौ तस्यानान्तार्थिकप्रज्ञातेन

[दी] तच्छूये च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् । नच
ससर्गाभावविशेषोत्पत्त्यन्ताभावः , ससर्गाभावत्वच ससर्गारोपजन्य
प्रतीतिविषयाभावत्वरूप अन्यताघटकनियमघटितमिति वाच्यम् ,
तद्वदन्वावृत्तिस्वरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात् ; एव नियमान्तर
स्यात्र प्रवेशेऽपि न शङ्कित्याहुः । वक्ष्यते च नियमाघटितमेव
ससर्गाभाववर्तितलक्षणम् । अनुपदमेव विवेचयिष्यते ससर्गाभावत्व-

बाणत्वं तमादायोक्तानिव्याप्तिर्वार्यत इत्यत आह—तच्छून्येचेति ।
प्रतियोगिशून्ये प्रक्यादायेऽर्थः । तदभावस्य— गवात्पत्त्यन्ताभावस्य । प्रति
योगिव्यधिकरणत्वात्— प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वात् ।
सामानाधिकरण्याभ्याप्यवृत्तिनामत एव प्रतियोगिसामानाधिकरण्या
भावस्याभावाविशेषणत्वात् , अन्यथा सयोगी सत्त्वादित्यादावेवातिव्याप्ति
तस्य व्याप्यवृत्तितापक्षे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिव्यैव निवेशनीयतया
प्रक्यादिवृत्तिगवात्पत्त्यन्ताभावस्यान्धत्र प्रतियोगिसामानाधिकरणत्वेऽपि लक्षण
घटकत्वाभ्यामातादिनि भावः । ससर्गाभावत्वं तद्वदघटितात्पत्त्यन्ताभावत्वमो
न्याप्तिघटितत्वेनानवस्थामाशङ्कते नचेति । संसर्गाभावविशेषः—
सदातनससर्गाभावः । संसर्गारोपः— तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन प्रनि
योग्यारोपः । तद्वदन्वावृत्तिव्येति । स्वाद्वद्वहितपूर्वक्षणवच्छेदेन
तद्वतोऽन्यमिन्दनने यस्यतदन्वत्वव्यर्थः । तत्र— अन्यत्वे । पृष्टार्थे
नक्षमी । नियमान्तरस्व— अविशष्टभीव्यावृत्तविशिष्टभीनियामकत्वरूप
सम्बन्धवत्घटकनियमस्य । अत्र— ससर्गाभावत्वशरीरे । न
सति गतिः । तद्वदन्वावृत्तिस्वरूपनियमस्यैव तत्र प्रवेशनीयत्वादिति
भावः । स्वमते नियमानन्तर्भावस्यानुपद वक्ष्यमाणत्वादाहुरित्युक्तम् ।
नियमाघटितमिति । आगम्याभावावृद्धिहेतुताया निर्युक्तिरुत्वात्
तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्यैव ससर्गाभावत्वा

[दी] नाधिकरणः । तद्विशिष्टस्य हेत्वधिकरणवृत्तित्वं वाच्यम् , तेन

या यनायामव्याप्तिरिति भावः । तद्विशिष्टस्य — प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्य । तेनैति । अपिसयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादौ अपिसयोग्याभावरूपसायाभावस्य गुणादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वेपि हेत्वधिकरणाभूतवृक्षादेर्न अपिसयोग्यसामानाधिकरण्याभावविशिष्टकपिसयोग्याभाववत्त्वम् , यत्र सामानाधिकरण्याविशिष्टवत्त्वं तत्र तदभावविशिष्टाधिकरणत्वाप्रत्ययादत्तस्याव्याभावो न लक्षणपटक इति नाभ्यासिरिति भावः । हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावनिवेशनेनान्यासिवारणस्य मुक्तत्वेपि मूलोपात्तहेतुसामानाधिकरण्यान्निवेशवैयर्थ्याभ्यां न तथा विवक्षितम् । सर्वभूमेनादत्त प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूत हेत्वधिकरणावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यास्य चाभावविशेषणत्वमुपेक्ष्य उपाध्यायमने प्रतियोग्यसामानाधिकरणत्वरूपविशेषणवैशिष्ट्यावच्छेदेन हेतुसामानाधिकरण्यात्त्वविशेषणवैशिष्ट्यानिवेशनं एव लायकमित्यालोच्य तदनुयायिना दीधितिकारेण प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यं निवेदिताम् । यथाश्रुतमूलमन्योऽयमेवार्थः , प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यहेतुसामानाधिकरण्यश्रोतृहेतुतावच्छेदकविधेयभावस्य विवक्षितत्वात् , उद्भूततावच्छेदकविधेयसारवच्छेदावच्छेदकभावसाधस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसयोग्याभावादेस्तत्त्वादिव्याप्यत्वमत्र , सत्त्वादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वस्य सत्त्वादिव्याप्तित्वादिनि सार्वभौमोक्तदृष्टमनेतन्मने निरवकाशम् , तादृशव्याप्तावनेन नास्मापिदम्येवावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् , तादृशस्य च तथाविधहेतुतावच्छेदकत्वमवृत्तत्वात् । अन्यथा विषयितासम्बन्धेन घटवारच्छिन्नस्य ज्ञानवर्तिन्यायनाया दुर्वागत्वात् , तादृशसम्बन्धेन

[दो] नान्याप्यवृत्तिसाध्यकासङ्ग्रहः । तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वं तु नार्थः ,
अन्याप्यवृत्तिसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् । अत्र च सामानाधि-
करण्यवतो न तदभाववत्त्वम् , प्रतीतिरन्यथैवोपपादित्वादित्यस्वर-
सात्प्रतियोगिवैयधिकरण्येत्यादिप्रतिशेषणं नश्यति । तच्च हेत्वधिकरणे

ज्ञानत्वादिगामानाधिकरण्ये ज्ञानविषयतारूपे घटत्वमेवच्छेदकत्वात् ।
ननु अन्याप्यवृत्तिसाध्यकान्यासि रारणाय प्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वरूप
प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमेव निवेद्यताम् , किमुक्तविषयक्षया ' गुणादौ
प्रतियोगिसमानाधिकरण्यभाववतोऽपि कृपिसयोगाभावादे प्रतियोगि-
समानाधिकरणभिन्नत्वविरहात् , भेदम्याप्यवृत्तित्वानुपगमादित्यत आह-
तद्वद्वृत्तीति । प्रतियोगिगदुत्तीत्यर्थः । नार्थः— न प्रतियोग्यसमा-
नाधिकरणपदेन विवक्षितम् । अन्याप्यवृत्तीति । सयोगी सत्त्वादित्या-
दादित्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । सयोगरूपसाध्याभावस्य द्रव्यादौ
प्रतियोगिसमानाधिकरणतया तद्विषयविरहेण लक्षणाघटकत्वादिति भावः ।

अत्र च सामानाधिकरण्यम्याध्यायवृत्तिताया प्राग्भूतस्य रूपि
सत्त्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरण्यभावनिवेशपक्षे ऽप्यतिव्याप्तिरारणमशक्य-
मित्येतादृशानुपपत्तिर्गोचरे ' यद्वे ' त्वादिकल्पान्तरानुसारणरीत्यया व्याचष्टे
अत्रचेति । असमानाधिकरण्यनिवेशकस्ये चेत्यर्थः । इत्यस्वरसादित्यने-
नान्वयः । प्रतीतिरिति — सयोगाभावे गुणे न सयोगसमानाधिकरण्यमित्यादि
प्रतीतिः , अन्यथा— भुगादिनिष्ठसमानाधिकरण्यवच्छेदकत्वाद्यभावावप्यश-
क्यता । ननु कृपिसयोगी घटत्वादित्यादावपि कृपिसयोगाभावादिरूपसाध्या-
भावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यवच्छेदकगुणादिवृत्तित्वावच्छिन्नतया लक्षण-
घटकत्वमेतत्प्रसङ्गात् आह—तद्वृत्तीति । प्रतियोगिवैयधिकरण्य चेत्यर्थः ।
हेत्वधिकरणे—हेत्वधिकरणनिरूपितम् । एतत्तन्त्रे च प्रयुक्तं हेतुगामा-

[दी] बोध्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभावेति पुनरभावान्तार्थनिष्कर्षः । ननु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् तत्सामान्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकयत्किंचिदवच्छिन्नस्य वाऽनधिकरणत्वमुक्तम् २ आद्ये ऽव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्याप्तिः, एकप्रतियोग्यधिकरणम्यापि तद्व्यक्त्यन्तरानधिकरणत्वात्, द्वितीये सयोगसामान्याभाववान् द्रव्यत्वाभाववान् वा सत्त्वादित्यादाविति प्राप्तिः, साध्याभाववानो द्रव्यस्य तत्प्रतियोगिसयोगविशेषा

नाधिकरण्यं न निवेश्यमेवेति भावः । एवञ्च हेत्वधिकरणनिरूपितप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिरमेवाभावे विशेषणं देयम्, ननु तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वम्, अनभिप्रेतजनकत्वात् । धृत्तौ प्रतियोग्यनधिकरणनिरूपितत्वहेत्वधिकरणनिरूपितत्वयोर्निर्भेदापेक्षया तत्र हेत्वधिकरणनिरूपितत्वस्य हेत्वधिकरणे च प्रतियोग्यनधिकरणत्वस्य निवेशे लापवामित्यालोच्य तत्रैव निष्कर्षयति— प्रतियोग्यनधिकरणीभूतेति । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणेत्यर्थः । तत्र न दर्शितातिशयाति । यस्य कस्यचिदित्यादि पष्ठान्तानामनधिकरणत्वमित्यनेनावयः । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य यस्यचिदनधिकरणत्वम्— स्वप्रतियोगितावच्छेदकवच्छिन्नाधिकरणप्रतियोगिकभदमात्रम् । तत्सामान्यस्थाननिरूपणत्वम्— स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तानुगतीकृतप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नमेव । प्रतियोगितावच्छेदकयत्किंचिदिति । प्रति योगितावच्छेदकं तत्तत्तात्त्विकत्वं निवेश्य तदवच्छिन्नाधिकरणत्वावच्छिन्नभेदो वा निवर्णित इत्यर्थः । नन्यमते सयोगसामान्याभावस्य केवलाव्यभिचारात् तत्र सध्य सत्तादि सद्येनुरवेत्यतो द्रव्यत्वाभावाद्यन्वेति । तत्प्रतिरोमीति । सयोगस्य साध्याभावप्रतियोगिव्यर्थः । तच्च सयो-

[दी] भावत्वात्, नित्यत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वाभावात्मकतत्प्रतियोगिनो
अधिकरणत्वाच्च, स्वाभावामकस्य विशिष्टस्यापि द्रव्यत्वस्य

गत्वावच्छिन्नाभावाभावस्य तत्तत्सयोगादे सयोगसामान्यान्तिरिक्तत्वादिति
भावः । अथत्वरूपानावस्य एकव्यक्तिरूपतया व्यक्तिविशेषाभावरूपप्रति
योगिसामानाधिकरण्यं न घटत इत्यसत्तस्य किञ्चिद्विशिष्टस्वाभावरूपप्रति
योगिसामानाधिकरण्यमाह— नित्यत्वादीति । आदिना जन्मत्वादि
परिमहः ।

ननु विशिष्टाभावो विशिष्टस्यैव द्रव्यत्वस्य प्रतियोगी, ननु
शुद्धस्य तस्योति कथं शुद्धद्रव्यत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपपात्ति
रित्यत आह— स्वाभावेति । नच सर्वस्यैवभावस्य पूर्वक्षणादि
वृत्तिविशिष्टस्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यतया प्रतियोगिव्यधिकरणा
भावप्रसिद्ध्या नातिग्राहिसम्भन इति वाच्यम्,— प्रतियोगितावच्छेदक
सम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशपक्षे उक्तक्रमेणासम्भवस्य साध्य
तावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वैयधिकरण्यनिवेशपक्षे स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न
साध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सर्वेषामेवानावाना प्रतियोगि
सामानाधिकरणत्वादव्याप्ते प्रसक्त्या यत्सम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेद
कावच्छिन्नानाधिकरणत्वं हेतुमत्तसत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावीप्रतियोगिताया
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वोऽयं या
भाव एव विवक्षणीयः, एवचोक्तस्थले स्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्य
नाधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि सयोगाविसम्बन्धेन पटाद्यभावीयप्रतियोग्यनाधि
कर्णीभूतहेतुमज्जिष्ठपटाद्यभावीयप्रतियोगितासु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतव
द्रव्यत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नत्वोभयाभावनस्याक्षतत्वादिति न्याप्तिरित्यभिप्रायात्

[दी] द्रव्यत्वानतिरेकात्, तृतीये कपिसयोगाभाववाग्ल्मादित्यादाव
व्याप्तिः, साध्याभावाभावा कपिसयोगाना गुणानामधिकरणस्यात्मन
स्तत्प्रतियोगितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणत्वात् ।

केचित्तु, स्वप्रतियोगिसामान्यानधिकरणहेत्वधिकरणकत्वेन गगन
भाव एव तादृशप्रतियोगिन्यधिकरणः, नच स्वप्रतियोगिसामान्यान्त
र्गतनित्यत्वादिविशिष्टगगनभावाभावरूपप्रतियोग्यधिकरणहेत्वधिकरणकत्वेन
तस्य न तथात्वसम्भव इति वाच्यम्, नित्य एव नित्यत्वविशिष्ट
गगनाभावभावो नास्तीति प्रत्ययात् तत्प्रत्ययस्य च नित्यत्वे नित्यत्व
विशिष्टगगनाभावाभावभावत्वकल्पनैवोपपत्तेर्गगनाभावे तदकरुपनात्,
नित्यत्वविशिष्टगगनाभावभावम्य गगनाभावप्रतियोगित्वादित्याहुः । तत्र,
तथापि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावभावत्वरूपप्रतियोग्यधिकरणहेत्वधिकर-
णकत्वेन गगनाभावस्य प्रतियोगिन्यधिकरणत्वसम्भवात्, पूर्वक्षणवृत्तादवृत्ता
वपि पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावभावो नास्तीति प्रत्ययात् पूर्वक्षणवृत्ति
त्वविशिष्टगगनाभावभावत्वस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वे कल्पयितुमशक्यत्वेन गगना
भावानतिरिक्तविशिष्टगगनाभाव एव तत्त्वस्य कल्पनीयतया पूर्वक्षण
वृत्तित्वविशिष्टगगनाभावभावे गगनाभावप्रतियोगित्वावश्यकत्वादिति ।
स्वरूपसम्बन्धेन गगनादे वृत्तिमत्त्वे तु नैष दोष इति ध्येयम् ।
आत्मनि सम्योगसामान्याभावस्य सर्वमसिद्धित्वविरहात् कपीति ।
जन्यद्रव्यवृत्तिहेतुके हेत्वधिकरणजन्यद्रव्ये गुणसामान्याभावस्याप्यु
त्पात्तिकात्वावच्छेदेन स्वमते सत्त्वात्तत्र तादृशप्रतियोगिवैयधिकरण्य
न घटते, अत आत्मत्वहेतुकानुसरणम् । गुणसामान्याभावत्वम्य कपि
सयोगम्बन्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व रफुटीकर्तुं कपिसयोगाना गुणत्व
कीर्तनम् । नत्प्रतियोगितावच्छेदनेति । तथाच तादृशाभावा अपि

[६१] भैदम्— सादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत

यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणा एव, तत्प्रति
योगितावच्छेदकत्वात् कपिसयोगाभावत्वस्याव्याप्तिरिति भावः । सादृशे ति
यच्चप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वानवच्छिन्नभेदवत्त्वमित्यर्थः ।
कपिसंयोगेतरादित्यादौ यत्किञ्चित्कपिसयोगादिव्यक्त्यनधिकरणत्वेपि हेतु
मतः कपिसयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणसामान्य
भेदवत्त्वासम्भवात् स्वपदेन सादृशप्रतियोगितोपातु न शक्यत इति
नाव्याप्तिः । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादौ हेतुमतो द्रव्यादेर्विशिष्ट
द्रव्यत्वाभावरूपप्रतिषेधधिकरणत्वेपि द्रव्यत्वाभावत्वावच्छिन्ना या प्रति
योगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वात् तस्य लक्षणघटकतेति
नातिव्याप्तिः । कपिसयोगाभवमानानामत्वादित्यादौ च कपिसयोगाभा-
वत्त्वावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणमेव हेतु
मतः, किन्तु गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना
नधिकरणमेव तदनवच्छेदकमेव साध्यतावच्छेदकमिति नाव्याप्तिरिति
भावः । न चैव घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरण
धूमवत् सादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं च बद्धित्वमित्याकारकत्वाभावाकृता
वगाहिनः समूहालम्बनज्ञानम्यैवानुमितिहेतुतया विशिष्टपरामर्शस्यानुमिति
हेतुत्वमनुपपन्नम्, अभावकृष्टघटिततया व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयत्वापत्तिश्चेति वाच्यम्,
हेतुमज्जिष्ठभेदप्रतियोगिताया स्वावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेनावच्छेदिका
या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य एकसामान्याभावरूपस्य निवेशे
तात्पर्यात् । सादृशभेदप्रतियोगिताया स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेन भगव
च्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशेषणतयैव सामञ्जस्येपि यथासन्नि
वेशे न वैयर्थ्यम् । तथाविधसम्बन्धेन सादृशभेदप्रतियोगित्वानवच्छेदक

[दी] स्तदनवच्छेदस्त्वस्योक्तत्वात् । अत्र च ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशसम्बन्ध प्रविष्टस्तेन सम्बन्धेन यो हेतुमान तत्र वर्तमानत्वमभावस्य साध्यस्य च यादृशसम्बन्ध प्रविष्टस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नायाश्च प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्व वाच्यम्, तेन धूमसमवायिनिष्ठात्यन्ताभावस्य सयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताया धूमसयोगिनिष्ठाभावस्य च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताया अव

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नता यसामानाधिकरण्य व्याप्तिरिति पुनरन्योन्याभावषट्ति लक्षणनिष्कृष्टार्थो बोध्यः । सम्बन्धसामान्येन हेतुमत्त्वनिवेशे ऽन्यासर्वदृश्यमाणत्वात् सम्बन्धविशेषेण हेतुमत्त्वम्, प्रतियोगिताया सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वानिवेशेण तत्सम्बन्धस्य वाच्यतया तत्र तच्च निवेशयति—अत्र चेति । ग्राह्यसामानाधिकरण्ये—अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषय हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यशरीरे । साध्यस्य चेति । अत्रापि ग्राह्यसामानाधिकरण्य इति प्रविष्ट इति चानुपज्यते, तथाच तत्सम्बन्धेन हेतुमति वर्तते योऽभाव तदीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म तदवच्छिन्नस्य तेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन अधिकरणे तेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानत्वं तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यानुमितिप्रयोजकमित्यर्थः । व्यापकताषट्कसाध्योपसम्बन्धेन साध्याधिकरणे तादृशसाधनीयसम्बन्धेन साधनस्यावर्तमानत्वमहदशायामनुमितिवारणाय सामानाधिकरण्यशरीरेपि सम्बन्धविशेषनिवेशनम् ।

वस्तुतस्तु विरुद्धत्वेन ज्ञायमानधर्मवत्ताज्ञानस्यानुमितावेव प्रतिबन्धकताया दृश्यमाणतया सामानाधिकरण्यशरीरे सम्बन्धविशेषानिवेशेपि न क्षतिः, सामानाधिकरण्यावगाहिताया प्रयोजकत्वच विशिष्टपरामर्शनिर्वाहयोपेयते, पर्वतीयधूम-व्यापको बहिरिति व्यापकतापरामर्श-

[दी] च्छेदकत्वेऽपि बद्धित्वस्य न क्षतिः । यद्वा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धित्व हेतुमतो वक्तव्यम्, तथाच सम्बन्धभेदेन प्रतियोगिता न विशेषणीया, एव स्थिते सामानाधिकरण्यादौ सम्बन्धित्व निवेदनीयम्, न त्वधिकरणत्वम्, तथाच धर्मिणो व्याप्यत्व व्यापकत्व च निर्वहति । तथाहि, तादात्म्येन धूमवत् सम्बन्धनि महानसे वर्तमानो यो ज्यान्वाभावस्तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकबद्धिमत्प्रावच्छिन्नस्य

हेतुताया दूषितत्वात्, नच स्वध्यापनमाव्यकहेतुमानित्याकारकसामानाधिकरण्यानवगाद्विविशिष्टपरामर्श एव हेतुरास्त्यमित्युच्यते, बहुनीक्षार्थस्य सामानाधिकरण्यपर्यवसितत्वात्, इति ध्येयम् । प्रतियोगिदैवधिकरण्यशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्थाने साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशन एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवहेत्तदधिकरणनिष्ठसम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्याभादमादाय दूषणस्यापि निराकरणगम्ये प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलमित्याशयेनाह— यद्वै त्यादि । तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापननिर्वाहान् प्रति योग्यनधिकरणत्वमनुक्त्वा प्रतियोग्यसम्बन्धित्वमभिहितम् ।

ननु प्रतियोगिदैवधिकरण्ये सम्बन्धित्वनिवेशे सादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिर्न निर्वहति, तादृशसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणाप्रसिद्ध्या तद्वद्विस्तृतसाध्यसामानाधिकरण्यम्यापसिद्धेरित्यत आह— एवंस्थिते इति । प्रतियोगिदैवधिकरण्यशरीरे सम्बन्धनिवेशे सतीत्यर्थः । सम्बन्धित्वं निवेदनीयमिति । तथाच साध्यसामानाधिकरण्यसाध्यसम्बन्धिसम्बन्धित्वम् । अभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यमपि हेतुसम्बन्धिसम्बन्धित्वं जाद्विना शक्यम् । रमिणः— धूमवत्तादेर्बद्धिमत्तादेः । तत्रैव दर्शनानि— तथाहीति । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नेति पूर्वकल्पाभिप्रायेण । धूमवद्बद्धिमत्तावत्तावत्समुक्त्वा धर्मिणो

[दीं] वह्निमतस्तादात्तेन सम्बन्धिनि महानसे धूमवतस्तादात्म्येन सम्बन्धित्वम् , एव धर्मिणो धर्मव्यापकत्वव्याप्यत्वे बोध्ये । अत एव जलादीना पृथिवीत्वाभावनव्याप्यत्व तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते । यथा च यादृशेन सम्बन्धेन हेतोर्वाप्यता गृहीता तादृशेन सम्बन्धेन तस्य पक्षनिश्चिष्टज्ञाने यादृशेन सम्बन्धेन च साध्यस्य व्यापकत्वमवगतं तादृशनैव साध्यपक्षयो विशिष्टानुमिति , तेन

धूमरदादेर्वह्न्यादिरूपधर्मव्याप्यत्व : वह्निमदादिरूपधर्मिणश्च धूमादिरूपधर्मव्यापकत्व चाह— एवमिति । अतएव तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिव्यवस्थापनादेव, तत्र तत्रोक्तमिति पृथिवीत्वेनेतरभेदसाधनायेत्यादि । सङ्गच्छत इति । अन्यथा जलादीना समयोपादिना पृथिव्यादिवृत्तिस्तथा तेन सम्बन्धेन व्याप्तेर्जलादिभेदमावनानुपयोगितया च तदुक्तं सङ्गतेरिति भावः । पृथिवीत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावेन पृथिवीत्यन्तरूपेण जलदिभेद सिद्ध्यति, गङ्गा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावेनेत्यत्र पृथिवीत्वेन व्याप्यस्य जलादेरन्योन्याभाव एव सिद्ध्यति न त्यक्त्यन्ताभाव इत्यत्र वा किं निवामकमित्याशङ्कया व्यतिरेकिणे तत्सम्बन्धघटितव्यापकत्वेन गृह्यमाणस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकादेवामावाद्धेतोरेण सम्बन्धेन यस्य व्याप्यता गृहीता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदभावमिति द्रव्यतीति समाधास्यन् अन्यमिति व्यापकताघटकसम्बन्धेन व्याप्यवत्ताजानात् व्यापकताघटकसम्बन्धेनैव व्यापक सिद्ध्यतीति नियमं दृष्टान्तविधया दर्शयति — यथाचेति । तादृशेन — तादृशनैव । निश्चिष्टज्ञाने — पक्षधर्मिकविशिष्टज्ञाने । विशिष्टानुमितिः — वैशिष्ट्यविषयकानुमिति । व्याप्यताघटकसम्बन्धेनैव व्याप्यव्याप्यवत्ताजान हेतुरिति नियमस्य व्यापकताघटकेनैव सम्बन्धेन च व्यापकस्यानुमितिनियमस्य च क्रमेण प्रयोजनमाह — तेनेति ।

इति) न संयोगेन धूमावयवे नवा समवायेन पर्वते वह्निर्धीः, तथैवः
 चगतव्यापकतादृकसम्बन्धेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीतव्याप्यता
 घटसम्बन्धेन व्याप्यस्याभावसिद्ध्यतीति । कथमन्यथा समवा
 येन वह्निर्विरहिणि महानसे संयोगेन संयोगेन ना वह्निर्विरहिणि
 स्वावयवे समवायेन धूमो न निवर्तते, निवर्तते च संयोगेन
 वह्निर्विरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति [निवम] उपपद्यते ! तथाच
 तादात्म्यसम्बन्धेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहात् व्यापकनिवृत्त्या तादा
 त्म्येनैव तेषामभावमिति दृश्यते, ॥ एव चान्योन्याभावः ।

अनघनीर्णमाद्यस्यागन्तव्येति शेषः । धूमावयवे न वह्निर्विरहित्यन्वयः ।
 तस्य समवायेन वह्निर्व्याप्यधूमवत्त्वेऽपि व्याप्यतादृकेन संयोगेन तद्व
 श्याभावादिति भावः । नवा समवायेनेति । पर्वतउत्तिष्ठेतं प्रति

[दी] इत्यमेव च तादात्म्यद्वयशिशुपयो व्याप्तिनिश्चय इति सङ्गच्छते ।

अतएव गोत्वत्वाग्रहदशाया यत्र साक्षादिस्सा गौरिति तादात्म्येन

ननर ७ ।। परिहरेति भाव । तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिं प्राचा सम्मति
माह—उत्पन्नं येति । तदात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिर्वाप्तास्तेव, इति, ग्रन्थ
सङ्गच्छत इत्यवयव । ननु तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्युपगमे का कृति ?
पृथि या जलादिभेदसिद्धेर्जलादिभेदाभावव्यापत्तीन्ताभावप्रतियोगित्वेन पृथि
वीत्यज्ञानादेव सम्भवात्, पृथिव्येवदेशो जलादिभेदप्रसिद्ध्या तादृश व्याप्ति
ग्रहसम्बन्धस्य व्यतिरेकिण बदयमपत्त्यात्, तादात्म्यसम्बन्धेन धर्मिणोऽनु
मितरप्यनुभवसिद्धये धर्मित्वात्म्यनिष्ठमापत्तान्तानभ्यैव तद्वेतुताया म्धी
करणीयत्वात्, अगच्छि प्रत्यक्षक तत्तादात्म्यादिविधयकानुमितौ तादा
त्म्यसम्बन्धेन तस्य त्रिधयत्वापगमे क्षतिविग्रहादित्यत आह—अत एवेति ।
अत एव—तादात्म्येन व्याप्तिर्नीक गतेव । गोत्वत्वाग्रहदशाया गाः
सिद्धयतीत्यवयव । अन्यथा तत्र गोत्वत्वरूपमाभ्युपगम्यतावच्छेदकानुपस्थित्या
गात्वसाध्यकानुमित्यापविद्ययासेर्दुर्ग्रहतया गोत्वसाध्यकानुमिते, गोत्वादा
त्म्यस्यापि गात्वरूपनया सञ्चित्वापन्नताया अपि गोत्वोपस्थितिमत
रेण दुर्ग्रहतया तद्वत्त्वधामकस्य सदत ज्ञानाभावात् तादात्म्यसम्बन्धगवानु
मितधामभवेन अय गागित्य रूपरूपानुमतमनुभव सिद्धाया अपलापप्रसङ्गा
दिति भाव ।

तन्मते—स्वरूपतन्माव्यतचच्छेदकमकारकम्य साध्यतावच्छेदकमकारकम्य साधनवशिष्टमावपनिषे गित्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावाद्यगादिज्ञानस्य हेतुतया सत्र गोत्वत्वज्ञानानपेक्षेनानुपपत्त्यभावात्, ईदृशयुक्त्या तादात्म्येन व्यापकतासिद्धिरित् गोत्वत्वाग्रप्रददमाया मत्र गौस्तत्र सात्तादिरिति व्याप्तिग्रहार्थेन गवादिहेतुसत्तात्वादि सिद्धयनुरोधान्न तत्सम्बन्धेन व्याप्यतासिद्धिरपि द्रष्टव्या ।

केचित्तु तादात्म्यसम्बन्धेन व्यापकत्वानुपगमेपि गद्यान्मादृशित्वरूपव्याप्तिज्ञानाद्गोत्वादिबिधेयकानुमितिनिष्प्रत्यूहैः, तथा सति अथ गारित्माकारकताप्यनुमितेर्निर्वहति, स्वत्पक्षो गोत्वावगाहिनो गद्यान्मादृशित्वज्ञानादस्य रूपत एव गोत्वविषयिव्याप्त्यन्तर्भावमभावात्, तथाऽवच्छिन्नविधेयताया अवलम्बत्वात्तादात्म्यसम्बन्धेन गोरेव विधेयत्वमुचितम्, अथ गौरित्यादिवाच्यत्रयबोधे तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नगवादिबिधेयताया अवलम्बत्वादिति वाच्यम्,— अथ गौरित्याकारके इवन्तावच्छिन्नविशेष्यकगोवादिप्रकारकप्रत्यये वा गोत्वादिकारकता तस्या एव विधेयतातोपगमे अनुमिता तत्स्वरूपमोऽतिरिक्तविधेयताकल्पनाभावात्, अस्तु वा गद्या यादृशित्वरूपव्याप्तिज्ञानादेव तादात्म्येन गद्यानुमिति, किं तादात्म्येन व्यापकतयेत्याशङ्कानिराचिकीर्षयेत् गोत्वंत्वाग्रप्रददमाया मिति, गवेतरानुचित्यस्य हेतुभूतसाक्षादावग्रददमायामित्यर्थ इत्याहुः । तत्र, गवेतरानुचित्यनात्म्यगोत्वत्वजब्दार्थताभिरहेण उदयशरत्वाया दुर्बारेत्वात् । गोत्वत्वपद सन्दर्शित्वाभेदपरमिति ॥ ॥ मय्यत्र गोत्वस्य विशिष्टगोत्वचित्स्वरूपस्य स्वरूपतो भानासम्बन्धेन तज्ज्ञानदशाया तद्गुणित्वाभेदान्तरवत्त्वात् ।

अपरे तु गोत्वत्वाग्रप्रददमायामपि गाम्भिर्द्व्यतीत्यवयव । यदा रे वदन्मुहुरित् न भस्ते दृष्टायि तत्र गौर्भवति इत्यर्थः । १६-१८०

गोत्यादिप्रकारिणा गदाभनुमितिर्भवतीति यावत् । तादात्म्येन व्याप-
 क्ततानुपगमे गो रस्यैव सात्त्वादिनिष्पन्नानुमिते । भातम्योपगन्तव्यतया
 विधेयतादाश्चावच्छिन्नावनियमेन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमिते
 रनुभवसिद्धाया अनुपपत्तिरियुपपत्त्यसद्वृत्तिरिति प्राहुः । यत्तु अनवच्छेद
 क्त्वाशे तादात्म्यसम्बन्धेन स्वरूपतस्तत्साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादनव-
 च्छेदक्त्वाशे आधेयतासम्बन्धेन स्वरूपतस्तत्साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाद्वा स्वरूपतस्त-
 त्प्रकारकानुमितिरित्युपगमेन गोत्वचाग्रहदशकामपि तादात्म्येन व्याप-
 क्ततानुमादनुमितिर्निर्वहतीति नास्त्यनुपपत्तिरिति, तदसन् अय गौरि-
 त्यादिज्ञानप्रवृत्तया स्वरूपतो गोत्यादिविशेषितप्रकारिणाप्रवृत्त्यैव ज्ञान
 ३ तात्मनवादानिरिक्तं निरूपितस्वरूपसम्बन्धेन गोत्रादेरभ्यस्यपत प्रकार
 ताया भावप्रवृत्तेषु समवायातिरिक्तेनापरसम्बन्धेन स्वरूपत प्रकार
 ताया अद्वयप्रवृत्त्या, अन्यथा व्यापकताजनहेतुतामने स्वरूपतो
 ज्ञानत्वेन विधेयतावच्छेदकत्वानुपपत्त्या केवलं न्वपि प्रत्ये सज्ज्ञानन्यानु-
 मिति हेतुतात्पर्येन दीर्घातिवृत्तौ विरुद्धेन, उक्तमनन्तरं तत्रिहाहम् ।
 नच तथापि प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावात्तदलक्षणं भिन्नायकतयापि न
 तदग्रन्थसद्वृत्तिरिति वक्ष्यम्, प्रजाणि सदा इववच्छेदकत्वाशे निरूपि
 तत्वमन्वन्धनं ताने स्वरूपत प्रकारनाभिप्रायेणेतदग्रन्थमन्वन्धनेष्वप्यस्या
 प्रानादिप्रकाराभिप्रायेणाग्रिमत्वादन्तात्तन्हेतुतात्पर्यमनन्तरम् ।

परंतु गो वत्यादग्रहदशकामपि स्वरूपतो भासमानगोत्वान-
 च्छिन्ने हेतुनानिष्ठभद्वयनियोगितानि रूपितनादा म्यसम्बन्धावच्छिन्नानवच्छेदक
 रराभावरूपान्योन्याभावात्तद्वृत्ततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकताज्ञानात् तदा-
 त्म्येन स्वरूपतो गोत्वप्रकारकानुमिते निष्पन्नवत्येव, एतद्व्यपेक्षावच्छेदकेषु
 अवच्छेदकतानवच्छेदकत्वेन वच्छेदकनाभावात् त्वैवान्योन्याभावात्तद्वृत्त-
 तात्पर्यमन्वन्धनं यदुपावच्छिन्नं नित्यादिना परिष्करणीयवान्, एतदभि

[दी] गितावच्छेदकसम्बन्धरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य
सम्बन्धित्वाभिधाने वा पृथिवीत्यादिव्यापकत्वमपि, तदभापवतोपि
पृथिव्यादेः सयोगेन तत्सम्बन्धित्वात्, सिद्धिरपि अन्य तर्धत्, ननु
वृत्तिनियामकसम्बन्धेन, तेनासम्बन्धित्वादव्यापकत्वाच्च,

यद्वेत्पाद्युक्तकल्पे वृत्त्यनियामकसयोगसाधारणरूपेण तादृशसम्बन्धत्व
विरहेऽपि न क्षति, सन्ते प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वानिवेशादित्याशयेनाह— साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । पृथिवी
त्वादिव्यापकत्वमपीत्यत्र संयोगेन गगनादेरित्यनुषज्यते । ननु प्रति
योगिताया साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे पृथिव्यादिनिष्ठ
समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितया गगनादेर्न पृथिवीत्वादि
व्यापकतासम्भव इत्यत आह— तदभापवतोपीति । समवायादिना
गगनाद्यभापवतोऽप्यर्थः । तत्सम्बन्धित्वात् — गगनादिसम्बन्धित्वात् ।
तथाच तादृशगगनाद्यभावो न साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य
सम्बन्धिहेतुमक्षिप्त इत्यभावात्तस्मादाय लक्षणस्य निष्प्रत्यूहमवेति
भव । ननु संयोगेन गगनव्यापकत्वे बाधायनवतारदृष्ट्या अन्तरस्य
वृत्तिनियामकसयोगेनैव कथं गगनानुमिनिरित्वत आह । सिद्धिर्गपीति ।
तर्धत्— वृत्त्यनियामकसयोगेनैव । तेनासम्बन्धित्वादिति । तथाच
तादृशसम्बन्धादगगनादेऽनुमितेर्ग्रमत्वत्वात् तत्र अस्माकमवगमशब्दापेक्षितत्वा
दिति भावः । ‘यद्व्यावच्छिन्नस्य सम्बन्धस्य व्यापकतावच्छेदकत्वं तद्रूपा
वच्छिन्नसम्बन्धेनैवानुमिति’ इति नियमाभिप्रायेण दोषान्तरमाह—
अव्यापकत्वाच्च इति । वृत्त्यनियामकेन सम्बन्धेनैव गगनाद्यभावस्य
प्रतियोगिसमानाधिगम्यतया वृत्तिनियामकसयोगेन प्रतियोगि-
यधिनरणा भावप्रतियोगिताया गगने गगने तत्सम्बन्धस्य व्यापकतावच्छेदकत्वादि-

[दी] व्याप्यतेति त्रिषु व्यापकं न स्यात्, स्वावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिगोऽसम्बन्धिनि काले वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगिताया
सत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य

व्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिभैर्यधिकरणानुपादानेन ज्ञेयत्वान्नामिन्त्य
वाच्यत्वादिभ्यापकतासम्भव इत्यत अस्याप्यवृत्तीति । कालिकसम्ब-
न्धेना व्याप्यवृत्तित्वं च व्यतिरेकिमात्रस्यैव, केवलान्वयिनोप्यानित्यस्य विश्व-
विषयकसम्बन्धानविषयत्वादेवोध्यम् । एतत्सर्वं नन्वस्याप्यभिप्रायेणाभि-
हितम् । अन्यवृत्तिहेतुके ऽन्यसम्बन्धेन साध्यतायाच हेतुमति सर्वत्र
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव तेन सम्बन्धेन वृत्तिव्यभि-
क्षायामनुमितिजनकज्ञानानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । एव कालिकसम्बन्धेन
व्याप्यवृत्तिसाध्यकेषु साध्यस्य तेन सम्बन्धेनाव्याप्यवृत्तिव्यभिचक्षण-
प्रतियोगिभैर्यधिकरणपटितानां प्रतियोगिभैर्यधिकरणपटितत्वाच्च दुर्ग्रह-
स्यान्वहाक लत्वादहेतुफानुमित्यनुपपत्तिरपि ।

स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकविशिष्टानधिकरणहेत्वधिकरण-
वृत्त्यभावापत्ताध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितामवेषादस्य तादृश-
प्रतियोगित्वाप्रासङ्ग्यविधानाभ्यासं स्फुटीकराति— स्वावच्छेदकेति ।
साम्— प्रतियोगिता । काले— महाकाल । तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य—
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य । असम्भवादिति योजना । कालिकसम्ब-
न्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव नानाकाले वृत्तेरवृत्तेश्च तेन सम्बन्धेन सम्ब-
न्धिनोऽपसिद्ध्या कस्यापि कालिकसम्बन्धावच्छिन्नताभावस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमद्वाचित्वासम्बन्धेन समवायादि-
सम्बन्धावच्छिन्नपटाद्यभावाच्च उच्यते। अनियोगित्वाच्च समवायादि-
सम्बन्धेनावच्छिन्नत्वादिनि भावः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य-

[दी] तेन सम्बन्धेन यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्य च काले

सम्बन्धिहेतुमद्वृत्त्यभावीयसम्बन्धावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितानिबेशक
 ह्ये तादृशसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धिहेतुमत एवप्रसिद्ध्या ऽयाति
 रित्याह- तेने हि । तेन सम्बन्धेन- कालिकसम्बन्धेन । गगनाद्यमाद्यप्रति
 योगिन तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेन
 प्रतियोग्यसम्बन्धित्वासिद्धि स्फुटीकर्तुं प्रातेवाभ्यसम्बन्धित्वस्येतन्नभिषाय
 यत्प्रतियोगिसम्बन्धि तदन्यत्वस्येत्यतमासेनाभिधानम् ।

अथ कालिकसम्बन्धेन महाकालान्वयवृत्तिविवक्षितस्य तत्सम्बन्धा
 वच्छिन्नाभाव एव महाकाले प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि
 व्यधिकरण प्रसिद्ध, तमादायैव च तत्प्रत्ययसम्बन्धित्वमन्याद्व्यभि
 धानम् । नहि महाकालान्वयवृत्तिविवक्षितस्य तत्सम्बन्धानुयोगितायाम्प्रसिद्ध
 मिनिमित्तत्वात्, अन्यथा सत्त्वादिनति गुणादौ द्रव्यादिवृत्तित्वविशिष्टसत्ता
 यभावप्रत्ययानुपपत्ते, न चैव द्रव्यादिवृत्तित्वविशिष्टवह्यायभावादेर्विषये
 तयापसम्बन्धि । ३३ न म्यात्, ३३ न द्रव्यादिवृत्तित्वानिरूपकवादिता
 दूदो वक्षिमानित्यादौ तादृशविशिष्टस्य बाधादिरूपस्य हेत्वाभासत्वं न म्यात्,
 ज्ञानविषयविषयतायादृशविशिष्टवत्त्वगुणमितिप्रतिबन्धकनावच्छेदश्च तादृश
 विशिष्टस्यैव तथात्वात्, यदि च तत्सम्बन्धेन तद्गमिसम्बन्धित्वविशिष्ट
 निरूपिततादृशसम्बन्धो विशेषणकोटिप्रविष्टतद्गमिनियत इति सम्बन्धा
 न्तरेण दूदादिवृत्तिविवक्षितविवक्षितविषयितासम्बन्धो ज्ञाने सम्भाव्यत्वे
 स्तुच्यते, तदापीच्छादिनिषयत्वविशिष्टपटादिनिरूपितविषयितासम्बन्धस्य
 ज्ञाने ऽसम्भवादिच्छाविषयत्वाभावादिसाध्यपरादिपक्षसम्बन्धे तादृशवि

शिष्टस्य बाधादिरूपस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिदुर्वारेति वाच्यम्,—विशिष्ट
 निरूपितविषयितातिरिक्तसम्बन्धमैव विशेषणीभूतसम्बन्धितानिरूपकाधि-
 करणत्वनियतत्वोपगमान् , तद्वर्त्मविशिष्टतन्त्रिरूपितविषयिताया वदशे
 तद्वर्त्मप्रकाररूपमात्रस्य अपेक्षितत्वादिच्छाविषयो घट इत्यादिज्ञाने इच्छा
 विषयत्वनिरूपितघटदिनिरूपितविषयितासत्त्वे बाधकाभावात् , न चैतदनु-
 रोधेनैव विशेष्यवृत्तिरटकसम्बन्धेन विशेष्यविशेष्योभयाधिकरणेपि विशि-
 ष्टाधिकरणत्वं स्वीक्रियते , प्रकृते च इच्छाविषयत्वतादृशघटयोर्द्वयोरपि
 विषयितासम्बन्धेन ज्ञान सत्त्वात् तादृशविशिष्टाधिकरणत्वं ज्ञानेऽक्षत-
 मेवेति नेच्छाविषयत्वविशिष्टघटादे हेत्वाभासत्वानुपपत्ति , इत्य च
 कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यतरस्य महाकाले सत्त्वान् विशिष्टाधिकर-
 णत्वं महाकाले वर्तते एवेति क्वचिन्निशिष्टाभाव प्रतियोगिव्यभिचरण-
 इति वाच्यम्,—विशेष्यसम्बन्धेनोभयाधिकरणेपि विशिष्टाभिरुणत्वा-
 ज्ञानारे घटपटोभयसंयुक्ते भूतले घटसनवायिकपाससंयुक्तत्वविशिष्टपट-
 निरूपिताधिकरण वप्रसङ्गात्,इच्छाविषयत्व घटश्चेति समूहात्म्येनेपि तादृश
 विशिष्टाधिकरणत्वसत्त्वापत्त्या प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तितया तस्य हेत्वाभा-
 सत्वानुपपत्तितादयस्या दिति, नच महाकाले महाकालायवृत्तिर्विशिष्टपटाद्य-
 धिकरणानुपगम निश्चाधारत्वव्याघात इति शङ्कनीयम्, तादृशविशिष्टनिरू-
 पिताधिकरणत विशयस्य महाकालोभयत्वे घटादपटस्याचिच्छानिरूपिता
 धिकरणतामत्त्वनैव सर्वाधारत्वापत्त ।

अत्र केचित्— कालिकसम्बन्धेनाभरता महाकालमैव ननु,
 सूर्यनिषादे , उदासी घट इदासी घट इत्यादिमनीत्या क्रियादिरूपकालो
 पार्थना तादृशविशिष्टानुपपत्तेरुदासीमैवावगाहान् , अत्र एव तेषां

कालविशेषणतया कालोपाधिरप्रसादः, तादृशप्रतीत्या नित्यादेवेव घटा
 धाधारत्वादगाहित्वोपगमे तादृशप्रतीतीनां अनुगताधारत्वावगाहित्वानुभव
 विरोधान्, कालत्वेनासण्डोपाधिना सर्वक्रियादीनामनुगतेन तादृशानुभवो
 पपादने महाकालस्यैवाप्रामादिकतापत्तेः,— इति प्राचीनमताभिप्रायेणैकमन्या
 पत्याशङ्का; तथा च सति कालिकमन्वयेन महाकालान्मदृष्टित्वस्यैवा
 प्रसिद्ध्या तद्विशिष्टघटाद्यभावेमाहाय लक्षणगमनासम्भवात् । नच
 क्रियादेः कालत्वानभ्युपगमेन तदभिप्रायेण चेदय अन्य- तदाऽष्टद्रव्या
 तिरिक्तद्रव्यात्मकताया अन्यावर्तकतयाऽभिधानासङ्गतिरिति वाच्यम्,
 तादृशद्रव्यात्मक एव काल इति मतविशेषस्तु च नार्थक्यतया तत्तत्तत्ते ।
 तन्मात्रवृत्तिर्यं च हेतोर्लक्ष्यतासम्पादकत्वेनाभिहितम्, इतरपृत्तेर्मन्त्रिचा-
 गित्वान् । अथवा भवतु कालोपाधिरपि कालिकमन्वयेनाधिकरणम्,
 तदाधिकरणत्वसाधकत्वेदानीं घट इदानीं पट इत्यादि अत्ययो व्यवहारश्च,
 तस्य चाऽनुगतोपाधिमात्रविषयकत्वेऽनुगताधारत्वावगाहित्वानुपपत्त्या
 क्रियारूपोपाधिविशिष्टमहाकालस्य घटाद्यावगातावगाहित्वमावश्यकम् विशिष्टे
 घटाद्याधारत्वावगाहित्वे विशिष्टान्तर्गतविशेषणेषु तदवगाहित्वमावश्यक
 मिति स्वण्डकालस्य कालिकमन्वयेनाधारतानिदि, पृथग्देशानां महा
 कालान्मदृष्टित्वविशिष्टो घट इति प्रत्ययादिः सण्डकाले विशिष्टाधार
 तायां मानं न त्वन्य इति तत्र तन्मात्रकप्रत्ययबलादेव महाकाला
 न्मदृष्टित्वानिरूपकस्यापि महाकालस्य विशिष्टाधारत्वसिद्धिर्दुर्बलैव, तथा
 च महाकाले विशिष्टघटाभावेऽपि विशिष्टप्रतियोगिसमानाधिकरण, तादृश
 पर्वोपनभ्युपगमे सण्डकाले न विशिष्टप्रतियोग्यधिकरणत्वमिद्विहित्युक्त
 म्यनेऽन्यासिधारपमशक्यमिन्याहुः ।

अन्ये तु— कालिकमन्वयः स्वरूपानतिरिक्तः, तथाच सण्ड
 धातुमहाकालानुमेयिक्ततादृशसम्बन्धानां तत्सम्बन्धरूपेणा अनुगमनकदम्ब

[२१]ऽसम्बन्धेन । नच तादृशसम्बन्धेन हेतुभिरपि भूतयति निवृत्तवत्य
 वृत्तिप्रतियोगितावच्छेदप्रतिशेष्टप्रतियोगिसामान्यस्त्वमेव वक्तुं यम्,
 तथाचावृत्तिगगनाद्यभावद्वारिकेन तत्सिद्धिं

महावच्छेदकाभावेन प्रत्येकमेव सम्बन्धता, तथाच महाकालस्वरूप
 सम्बन्धेनैव घटादे महाकालादियापकत्वा वाच्येति दुरुद्धरैवावाप्तिः ।
 तादृशसम्बन्धेन महाकालान्यवृत्तित्वस्याप्रसिद्धिरिति वदन्ति तदसत्,
 स्वरूपाणां प्रतिषिद्धरूपेण सम्बन्धेनैवैकाग्रत्वण्डकालम्यरूपसम्बन्धेन
 साध्यतायां तादृशसण्डकालमात्रवृत्तिहेतुकपि प्रतिशेष्टागिभ्यधिकरणमात्रा
 प्रसिद्धिसम्बन्धान् महाकालमात्रवृत्तिहेतुकानुवाचनस्य निर्वाज्यतापातात् ।

परतु साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यप्रतियोगिकानुमित्यौपविक
 स्यातावेव प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यनिवेशेन न तु
 साध्यतावच्छेदकप्रसिद्धिस्तत्र वेगिण्यविषयकानुपि सौपरिधिकायासीत्ययथा
 महाकाले पृथिव्यादिनृत्तिघोषलभितया अनुमानानुपपत्तौ साध्यतावच्छेद
 कत्वे प्रतिशेष्टागिन वच्छेदकविशिष्टप्रतिशेष्टागिभ्यधिकरणभावप्रतिशेष्टागितावच्छेद
 कत्वात् इतर साध्यतावच्छेदकत्वत्वेनायं यत्र साध्यता तत्रैवा
 व्याप्तिगद्वाप्यऽयं अथ यत्र यथाश्रुतप्रतियोगिवैयर्थ्याधिकरण्यम्वैव निवे
 शेन महाकालान्यवृत्तिविशिष्टप्रमाणमावस्यापि लक्षणघट्टवादित्याहुः,
 तदपि न साधु । अग्रिमविशिष्टप्रमाणदानतत्त्ववृत्तिप्रदर्शनादिविरोधान् ।
 तादृशसम्बन्धेन—प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकसम्ब
 न्धेन वा । वक्तव्यम्—अभावविशरणतयाऽमात्रपूर्वप्रतीकेन विवक्ष
 णीयम् । गगनादयमाद्वारिकेनेति । तत्प्रतियोगिनां कालिस्तान्
 न्धेनाधिकरणप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वप्रसिद्धरपि वृत्तिगति प्रसिद्ध्या

[टी] भूतस्मृतेत्वोभयत्रविशिष्टगुणरुमान्यत्वविशिष्टसत्त्वविशिष्टसत्ता
दिक्स्तु न मनोगुणादिनृति, सयागसामान्यत्र न यन्किंचिद्द्रव्यावृत्तीति
वाच्यम्,—

प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टत्वोपादानस्य पूर्वोक्तस्थल एव व्या-
वृत्तिं स्मारयति । भूतत्वेति । यद्यपि पूर्वं विशिष्टसाध्यकेऽतिव्याप्ति
प्रदर्शनोत्तर विशिष्टस्यातिरिक्तापक्षे तदसङ्गतेरम्बरसाधुभयसाध्यकाति
व्याप्तिर्दक्षिता, तथापि द्वन्द्वे अल्पाक्षरस्य पूर्वनिपातनियमादुभयत्वविशि-
ष्टान्तस्य प्रागभिधानम् । अत्र पूर्वस्थले द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया
व्यासज्यवृत्तित्वोपगमे ऽतिव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यम्बरसेनैव द्वितीयस्थलाति
व्याप्त्यवतारण पूर्वाभिप्रायविरोधादनुपादेयम् । न मनोगुणादि-
वृत्तीति । एकविशेषावच्छिन्ने तद्वृत्तित्वसत्त्वेपि तद्वृत्तितानव
च्छेदकविशेषान्तरावच्छिन्ने तत्र तद्वृत्तित्वाभावो ऽश्वत एव, एकरूपा
वच्छिन्न एव तत्तदभ्ययोर्विरोधेनावचेरित्यभिमान । नचैव विशिष्टान्ता
नुपादानेपि सत्तादौ विशिष्टसत्तात्वादिना गुणाद्यवृत्तित्वसत्त्वेन विशिष्ट
सत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकतया ऽतिव्याप्त्यप्रसक्तेर्न विशिष्टान्तर्व्यावृत्ति-
सम्भव इति वाच्यम्, प्रतियोगिनि किञ्चिद्रूपावच्छिन्ने हेत्वधिकरण
यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तिरभावस्य लक्षणघटकत्वे सत्तावान् द्रव्यत्वादित्या
दावपि सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वापरत्याऽन्यासत्तापत्तेः
हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य तद्वृत्तिनिजत्वरूपस्यैव निवेशनीयतया विशिष्ट
सत्तापान्न जातेः रित्यादौ विशिष्टनत्ताद्यभावस्य लक्षणघटकत्वानिर्वाहेणाति
व्याप्तिवारणासम्भवद्वानुत्तरेऽङ्गते । सामान्यपदप्रयोजनमाह —
संयोगसामान्यश्चेति । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्ना
भावप्राप्तयेऽपि किञ्चित्संयोगवत्त्वेनैव अधिकरणयत्किञ्चिद्द्रव्यादिव्यक्त्यवृत्ति -

[दी] विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् ,

त्वसत्त्वेपि तत्प्रतियोगिसामान्ये तदसत्त्वेन तादृशाभावात् लक्षणापदक
तया नाप्यातिरिक्त्यर्थः । विशेष्यवृत्तेर्विशिष्टानुयोगिकभावोऽप्रामाण्य
इत्याशयेन दूषयति विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् इति । तथाचो
भयत्वादिविशिष्टस्य मूर्तत्वादेः शुद्धमूर्तत्वानतिरिक्ततया मूर्तत्वादेवृत्तेर्मनो
वृत्तित्वादेरभावस्य उभयत्वादिविशिष्टेपि तन्मित्रसम्भवाद्भूतत्वमूर्तत्वोभय
धान् मूर्तत्वादित्यादावतिव्याप्तिर्विशिष्टान्तोपादानेपि दुर्बलमेवेति भावः ।
नच भूतत्वमूर्तत्वोभय न मनसि गुणान्यत्वविशिष्टमता न गुणे इत्यादि
सर्वानुभवसिद्धप्रतीतिरलादृष्ट्या विशिष्टसत्तावाच्यवच्छिन्ने मनोगुणाददृष्टि
त्वाभावसिद्धेरावश्यमप्याप्यातिव्याप्तिरिति याच्यम् , तादृशप्रतीत्या मनो
गुणाद्यधिकरणरहितत्वविशिष्टतत्तावाच्यवच्छिन्नाभावसंवाक्याहनात् , जानौ
न किञ्चित्समयेतीति निश्चयदशाया जानौ न भूतत्वमूर्तत्वोभव गना
विशिष्टसत्ता इति प्रतीतिवन् मनसि गुणे न किञ्चित्समयेतीति भव
दशायामपि तादृशप्रतीतिरानुभाविकतया मनो गुणादिसमयेतयाभावात्
तद्विषयवृत्तासम्भवेन मनोगुणाद्यधिकरणकभावात् तद्विषयताया आव
श्यकत्वात् , तादृशगमाभावरकार्त्तगतद्राक्प्रतीतिरपि तन्मेष विषय
त्वौचित्यात् , अन्यथा कान्तागौरवापत्तेः , भूतत्वमूर्तत्वोभय न मनोऽपि
गुणाधन्यत्वविशिष्टसत्ता न गुणवृत्तिरित्यादिप्रत्यया तादृशोभय विशिष्ट
सत्तात्वादौ मनोगुणादृष्टि रान्यच्छेदकतामव तादृशवृत्तिरे तादृशो
भयत्वविशिष्टतयावच्छेद्यत्वात्वात् वा उक्तमहन्ते , सत्र तादृशाभयव्य
वृत्तसत्त्वान् । नच किञ्चित्क्षेत्रविकरणवृत्तितानवच्छेदकत्वप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वमेव विवक्षणीयम् , उभयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितान
वच्छेदकोभय तदेव मनोगुणादृष्टितानवच्छेदकत्वतादृशाभावात्तदेव नति

[दी] समवायेन जातेस्सायत्ने मेयत्वादावतिव्याप्तिश्च,
 चातिमिष्टतादृशां वप्रतियोगिताया जातित्वेनानवच्छेदत्,
 जातिशू यच्च तादृशसम्य धेन वृत्तेरप्रसिद्ध । सयागादि
 मा य-गुणकम यत्वातौ चातिव्याप्ति , अद्रव्ये हेतुमति
 तादृशसम्य धन वत्तरप्रसिद्धे ,

- [दी] द्रव्ये च सयोगादेरपि वृत्ते-१ मैवम्-साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध
सामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वहेत्वधिकरणभूतपरिक्रिचिद्वच-
न्यनुयोगिकत्वसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात् ।

तथाच यत्किञ्चिद्वचकीर्त्यन्तेन न सामान्यानुपादानसम्भव इति भाव ।
द्रव्य इति । तथाच द्रव्यमपि यत्किञ्चिद्वचस्त्रिपदेनोपादाय तादृशाभावस्य
न तथात्व साध्योपादानमिति भाव । साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
सामान्ये उभयाभासस्य विवक्षितत्वादिति योजना । तथाच स्वप्रति-
योगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिरत्नहेत्वधिकरणभूतपरिक्रिचिद्वचन्यनुयो-
गिकत्वसागान्योभयाभाववत्साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यकत्वमभावेस्वप्र-
तियोगितावच्छेदने यत्र एव वच्छेदकस्य प्रतिपद्य तादृशाभाववत्साध्य
सावच्छेदकसम्बन्धसामान्यस्त्व प्रतियोगिताया वा विशेषण देयमिति
भाव । जगत्सिद्ध्येने हृद्वादिप्रतियोगिकरूपस्य अनुयोगित्वोभयाभास
सत्त्वेपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यान्तर्गततत्तद्भाषिकरणानुयोगिकत्वादि
सयोगे वद्विप्रतियोगिकवत्तत्तद्विक्रानुयोगित्वोभेयाभासमत्त्वात् बह्व्य
भावस्य लक्षणघटकनेति घटाद्यभावतादाय बह्विमान् धूमादित्यादौ
लक्षणसमन्वय ; घटान् महाकाष्ठवादित्यादां पुनरवृत्तिगगनादेर-
भाव एव लक्षणघटक, कालिक्रमसम्बन्धसामान्ये तत्प्रतियोगिकत्वाभावे
नैयोभयाभावसौलभ्यात्, हेत्वधिकरणानुयोगित्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्ध
सामान्ये निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिक वाभावनिवेधे जातिमान् मेयत्वा
दित्यादौ उक्तातिव्याप्तिवारणमत्रयम् सामान्यानुयोगिकक्रमवादाप्रसिद्ध्या
जात्याग्रयानुयोगिकसमवाये च जात्यदिप्रतियोगिकत्वगत्त्वेन न निर-
वच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिन्यधिकरणानुपादत्ते ; एवं निरूप्यप्रतियोगिक
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये हेत्वधिकरणभूतपरिक्रिचिद्वचन्यनुयोगिकत्व
सामान्याभावनिषेधे घटान् महाकाष्ठवादित्यादावव्याप्तिवारणमत्रयम् ।

[दी] धूमसंयोगे बह्वचधिकरणायोगोळकानुयोगिकत्वस्य चैत्रान्यत्व
विशिष्टैतद्वृत्तसंयोगे एतद्वृत्ताधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वस्य गुणकर्म
न्यत्वविशिष्टसत्तासंयोगे च जात्यधिकरणगुणानुयोगिकत्वस्य विरहा
ज्ञातिप्रसङ्गः ।

गगनत्वविशिष्टप्रतिबोधिककालिकसम्बन्धाप्रसिद्धेर्गनाभावस्य प्रतियोगि
व्यधिकरणत्वानुपपत्तेरित्युभयाभावानुसरणम् । यत्किञ्चित्पदप्रयोजनमाह—
धूमसंयोग इति । अयोगोळकानुयोगिकत्वस्येति । विरहा
ज्ञातिप्रसङ्ग इत्यश्रितेन सम्बन्धः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्या
न्तर्गतधूमसंयोगे इमप्रतियोगिकत्वबह्वचनिकद्वययोगिकत्वयोरुभयोरेव सत्त्वेन
तत्सामान्योभयाभावस्य दुर्घटत्वात् यत्किञ्चित्पदानुपादाने धूमवान्
बह्वेरेत्यत्रातिव्याप्तिभ्यात्, हेत्वधिकरणस्य हेतुमत्त्वेन न निवेशः,
किन्तु सत्यक्तित्वेन यत्किञ्चिदेकहेतुमद्यक्तेर्निवेश इत्येतन्नाभार्थमतदुपा
दाने पुनर्हेत्वधिपरणायोगोळकानुयोगिकत्वस्य धूमसंयोगेऽभावाद्यसंयोगे
च गूढप्रतियोगिकत्वस्याभावात् संयोगसामान्यस्यैवोभयाभाववत्त्वात्
धूमत्वावच्छिन्नाभावोपि लक्षणघटक इति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रति
बोधितानच्छेदकविशिष्टार्थनिरुक्तपदप्रयोजन संयोगेन चैत्रान्यत्वविशिष्टै
तद्वृत्तत्वेन चैत्रनिष्ठद्वन्द्वसायके एतद्वृत्तहेतौ समवायेन विशिष्ट
सत्तासायके जात्यादिरूपहेता चातिव्याप्तिवारणरूप दर्शयति—
चैत्रान्यत्वेति । निरुक्तपदानुपादाने संयोगसामान्यान्तर्गतचैत्रनिष्ठै
तद्वृत्तसंयोगे हेत्वधिकरणचैत्रानुयोगिकत्वविशिष्टैतद्वृत्ताभावप्रतिबोधे
तद्वृत्तप्रतियोगिकत्वयोः सावायसागान्यान्तर्गतगुणानुयोगिकसत्तासंयोगे
च हेत्वधिकरणगुणानुयोगिकत्वविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिसत्ताप्रतियोगिक
त्वयोरुभयोरेव सत्त्वेन तादृशाभावस्य लक्षणघटकत्वा न म्यादिति

प्रसक्तातिप्रसक्तेस्तदुपादानात्तावकाशः , चैत्रे गुणादौ च सयोगेन सम-
वायेन च विनिष्टदण्डविशिष्टसत्तावैशिष्ट्याप्रत्यभात् तदनुयोगिकसयोग
समवाययोर्विशिष्टदण्डविशिष्टसत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभ्युपगमेन अ-
न्यानुयोगिकयोश्च तयोश्चैत्रगुणाद्यनुयोगिकत्वामवेनोभयमाभावर्यादततया
विशिष्टसत्ताभावस्यापि लक्षणघटकत्वादित्यर्थः । अथात्र सयोगेन
घटादौ साध्ये घटत्वादावसिन्ध्यासि , सयोगसामान्यान्तर्गतघटघटादि
सयोगे घटानुयोगिकत्वघटादिप्रतियोगिकत्वोभयसत्त्वेन : घटाविशिष्टघटा-
द्यभावस्य लक्षणावटकत्वात् ; नच स्वप्निन् सयोगेन स्वविशिष्ट
बुद्धघनदण्डान्मत्र घटादिविशिष्टबुद्धिमात्रानियमके घटसयोगे घटप्रति-
योगिकत्वमात्र घटेऽन्यविशिष्टार्थानामत्रनिगागरसयोगे च तदनुयोगिकत्व
मात्रमिति घटानुयोगिकत्वतत्प्रतिप्रतियोगिकत्वोभय न कुत्रापि सयोगेऽस्ति ,
नहि समवायेन सयोगाधिकरणत्वस्य सयोगानुयोगिकत्वम् , तथासति
तत्सम्बन्धानुयोगिताया एव तद्विशिष्टबुद्धिविषयताप्रयोनकत्वेन स्वप्नि
अपि स्वविशिष्टबुद्ध्यापेक्षेर्द्वारत्वात् , किन्तु सम्बन्धान्तरमेवेति वाच्यम्,—
येन सम्बन्धेन घटेऽन्यविशिष्टार्थस्तेनापि सम्बन्धेनान्यत्र कदाचिदुप-
विशिष्टबुद्धिजननादेकत्रैव सयोगे घटानुयोगिकत्वघटप्रतियोगिकत्वयो-
रावदवकान् , यस्मिन् सम्बन्धे यत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टे यदनुयो-
गिकत्व तत्सम्बन्धेन तस्यैव तद्विशिष्टप्रतिप्रतियोगिकत्वविशिष्टे
च सयोगे न्वानुयोगिकत्वानुपगमेन स्वप्निन् तेन स्वविशिष्टप्रमाणस्य
गवक्षादिति चेत्,—सयोगेनाधिकरणादौ भाषेगम्यैव विशिष्टबुद्धि-
र्नैव ते न त्वापेयादौ व्यापारम् , व्यापारापेयभावानाप्रयोर्युक्त्य-
नियामकसयोगिनोश्च सयोगेन विशिष्टबुद्धेश्चाप्यभिप्रेत्यात् , भाषेयता-
नुपगमिनिष्पन्ननिष्पत्ते घट इत्यदिप्रयोजनं घटाद्यन्यमूलादे प्रस-
त्तेषु निष्पत्तेषु भाषेयताया एव नमनोऽन्यते , ननु सयोगे च, एव नि-
ष्पत्त्यनियामकस्य गमनादिसयोगस्य स-रूपानुपगमे निष्पत्तिरिति

मकस्यैव तथात्वादिति चेत् ? का क्षति, एवञ्च येन सयोगेनान्यत्र घटविशिष्टबुद्धिर्जन्यते घटस्य तत्सयोगाश्रयानाधारत्वेन घटे न तेनान्य विशिष्टबुद्धिर्जन्यत इति सयोगमात्र एव तत्प्रतियोगिकत्वतदनुमोगिकत्वोभयभावावग्याक्षतत्वात् ।

अथ यद्धटस्य अथोवम्बितपटे येन सयोगेन घटविशिष्टबुद्धिर्जनिता तेनैव च सयोगेन पटेन सम परिवृत्य स्थापिते तद्धटे पट विशिष्टबुद्धिरपि जन्यते, तत्सयोगे घटानुयोगित्ववटप्रतियोगिकत्वोभयो रावश्यकतया सयोगेन घटसाध्यके तद्धटनत्पटान्यतरत्वादायतिष्ठासि दुर्बारेवेति चेत् ? एव सति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धानुयोगितासामान्ये निरुक्तप्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितत्वहेत्वविस्तरणीमूतयतिचिद्व्यक्तिनिष्ठत्वोभयभावाव एव विवक्षणीय । स्वस्मिन् स्वविशिष्टबुद्ध्यनुदयेन स्वप्रतियोगिकविशिष्टमोगनिष्पितत्वात् स्वविष्टानुयोगितायामसत्त्वात्, सयोगाधानुयोगितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टनिरूपितत्वतद्धटनिष्ठत्वोभयभावोऽक्षत एव । एवञ्च यदत्र क्लृप्त समयाद्यैक्यमतेऽतिव्याप्तिमुद्गाढयिष्यति, तद्यथाश्रुताभिप्रायेणेति ध्येयम् ।

अथ द्रव्यत्वादिक प्रति पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादेर्व्यापकत्वावति, हेतुमत पदैकद्रव्यस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वाद्यनाधिकरणत्वापि द्वित्वादि पर्याप्तौ हेत्वधिकरणतत्त्वयक्तानुयोगिकतायामसत्त्वादिति द्रव्यत्वादिना पर्याप्तिसम्बन्धेन गगनादौ द्वित्वचनुमाणावति, नचेष्टावति, एकमात्र विशेष्यरूपपर्याप्तिसर्गस्यासंख्यवृत्तिधर्मप्रकारकपुद्गेर्भ्रमतया सतिप्रकारा मर्चात् दृशानुमित्यम्बुपगमासम्भवान्, नचैकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेन द्वित्वादिपर्याप्तौ वैकल्पिकतत्त्वेभ्युभयवृत्तिधर्मावच्छेदेन तत्पर्याप्तिसत्त्वात् तेन सम्बन्धेन तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमाव दुर्बारेमिति वाच्यम्, तद्याप्युत्तममन्त्रणम्यापि क्यचित्तिर्वचाम्भवादिचेत्, — उद्देश्यतावच्छेदक

नतिरिक्तवृत्तित्वाविशेषितपर्याप्तिं क्वचिदपि सम्बन्धत्वान्म्युपगमेन ता-
दृशपर्याप्तिससर्गक्रानुमितेरापादनासम्भवात् , गमनत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्व
विशेषितपर्याप्तिद्वितीयादिप्रतियोगिकत्वाभावेन द्वित्वादितिष्ठन्यापकत्वाघटक
तथा तादृशसम्बन्धेनापि तदनुमानापरानवकाशात् । यत्तु हेत्वधि-
करणयत्किञ्चिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वमन्धके हेतुमत्त्वपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चि-
द्धर्मावच्छिन्नानुयोगिकत्वं निवेश्यम् , द्वित्वादियत्तौ च द्रव्यत्वादि-
पर्याप्त्यवच्छेदकैकमात्रधर्मावच्छिन्नानुयोगिकत्वविरहात् न तेन सम्बन्धेन
द्वित्वादे द्रव्यत्वादिरूपमत्येकपर्याप्त्यवर्मन्यत्प्राकृत्यपि , हेतुमद्वृत्ति-
यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिकत्वनिवेशे इमे बहवस्त्वित्वादित्यादौ पर्याप्ते
सम्बन्धेन हेतुसाध्यभावेऽन्यासि । हेतुमतेकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिता
कत्वस्य बहुतादपर्याप्तावसत्त्वेन तादृशसाध्याभावे निरुक्तप्रतियोगिवैय-
धिक्यस्य दुर्बारत्वात् , अतो हेतुपर्याप्त्यवच्छेदकयत्किञ्चिद्धर्मनिवेश
इति । तत्र मनोरमम् , एतादृशरीत्या उक्तकल्पपरिष्कारेण प्रतिबोधि-
मद्भेदे हेतुपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नानुयोगिकत्वस्याप्रिमण्यत्वे विवक्षणे
आकाश आकाशघटोभयत्वादित्यादावतिभ्यसेदुर्बारत्वात् , आकाशत्वा-
वच्छिन्नभेदस्य दर्शितहेतुपर्याप्त्यवच्छेदकतदुभयवृत्तिधर्मावच्छिजेऽस-
त्त्वात् , प्रतियोगिवृत्तिधर्मस्य भेदाधिकरणतानवच्छेदकत्वात् । नच
व्यासज्यवृत्तिधर्मसाध्यके ईदृशरीतिरूपादेया नान्यत्रेति वाच्यम् , आका-
शत्वादेराकाशघटादौ व्यासज्यवृत्तिस्त्वन्नमदशाया तदवच्छिन्नभेदस्य मत्येक
हेत्वधिकरणवृत्तिप्रभेदेऽपि आकाशघटोभयत्वादित्येतेना आकाशत्वाद्यनु-
मित्युत्पत्त्या तज्जिर्नाहाम तत्रापि साधनपर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नार्थ-
करणताप्रतियोगिमद्भेदयदित्यव्याप्तिज्ञानहेतुताया वाच्यतया तत्राप्यनु-
मित्यौषधिकव्याप्तिप्रसिद्ध्यापत्ते , तस्माद्वित्वादिस चकश्च्यत्वाकाशत्वा-
दिक सद्भेदतरेव । इमे बहवस्त्वित्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय पर्याप्त्यति-
रिक्तस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोग्यविभ्रंशत्वावच्छिन्नस्य भेद एव हेतुमति

प्रतिपत्तासम्बन्धसामान्ये हेत्वधिकरणानुयोगिकत्ववद्विबोभयामावश्यं दुर्धट
त्वादित्यालोच्य कल्पान्तरमाह— स्वरूपसम्बन्धेनेत्यादिना ।

अत्र चेचित् - साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये निरुक्तप्रतिभोगि
प्रतिभोगिकत्वेहेत्वधिकरणीभूतयार्त्रिचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वमाप्यप्रतियोगिकत्वे-
सत्त्वित्वावच्छिन्नाभावस्य विवक्षणात् विषयतासम्बन्धेन घटादिसाध्यके
नित्यज्ञानत्वादिहेतावन्त्यासि, घटाद्यभावस्यैव तेन सम्बन्धेन प्रतिभोगि
व्यधिकरणत्वात्, घटपटादिप्रतिभोगिकत्वेन विषयतासम्बन्धसामान्ये
तादृशत्रित्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् । नचैतादृशत्रित्वावच्छिन्नाभाव
निषेधे स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तित्वेपि च घटादिसाध्यककालत्वादि
हेतावन्त्यासि, प्रतिभोगिभेदेन कालिकसम्बन्धस्यापि विभिन्नतया गगना
द्यभावस्यैव तादृशप्रतिभोगिगम्यधिकरणत्वादिति शान्दवम्, कालिकसम्ब
न्धेन भवेयसामान्यसाध्यकम्यलेख्याते, सत्र सर्वस्यैव साध्यतया कालिक
सम्बन्धसामान्य एव साध्यप्रतियोगिकत्वसत्त्वेन उपदर्शितत्रित्वावच्छिन्ना
भावस्यासत्त्वात्, भवेयसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वावच्छेदके तस्याव्याप्य
वृत्तित्वममदशायामनुमित्युत्तरार्थं सत्र प्रतिभोगिव्यधिकरणत्वघटितव्याप्त्यु
पपादनस्यावश्यकत्वात्; एतत्त्वान्यक्षणावृत्तित्वविशिष्टप्रमेयसामान्यसाध्यक

गगनादेः कालिकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वेपि ईश्वरज्ञानपक्षके विषय
तया घटादौ साध्ये नित्यज्ञानत्वादिहेतावपि प्रतिभोगिव्यधिकरणाभावा
प्रतिपत्त्याऽव्याप्तिर्दुर्वारैव, हेतुमासि भगवज्ज्ञाने विषयतासम्बन्धेन वस्तु
मात्रस्यैव सम्बन्धित्वात्, तथापि वृत्त्यनिवामकसम्बन्धेन व्यापकत्वा
नम्पुपगन्तृणां तत्र तादृशभावप्रामिद्वेदोपतया कालिकसम्बन्धेन गग
नादेर्वृत्तिमत्त्वमने तेन सम्बन्धेन घटादिसाध्यककालत्वादिहेतावन्त्यासि
रेव कल्पान्तरभोजनतयोपदर्शिता । पादान्तरम्—६

अन्वयेन घटादिसाध्यके ईश्वरीयज्ञानमात्रवृत्तिहेतावन्माप्तेर्दुर्वारत्वात् ,
एतेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये
निरुक्तोपभावावस्थ विवक्षणात् घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्यादाऽन्यासि ,
तत्र घटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्ये घटप्रतियोगिकत्वाभावेन
घटाभावस्यैव प्रतियोगिबन्धनिकरणत्वात् , स्वरूपसम्बन्धेन गगनादेर्बृत्तित्वे तु
घटवान्महाकालत्वादित्यादौ उक्तक्रमेण वर्मासिनिवेशस्यावश्यकतया घटाद्यभा
वस्यापि प्रतियोगिबन्धनिकरणतया ऽन्यासि , अतः कल्पान्तरानुसरणमित्यपि
परास्तम् , उक्तस्थले साध्यनिरूपितविषयितासम्बन्धसामान्यान्तर्गतप्रमेयत्व
विशिष्टघटनिरूपितविषयिताया घटत्वपर्यायावच्छेदकताकत्वाभावेन शुद्ध
घटत्वविशिष्टनिरूपितविषयितायाश्च हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वाभावेन साध्य
निरूपितविषयितासामान्ये उपभावावस्थ सत्त्वादित्यासे ।

तस्मात्प्राचीनमते वृत्त्यनिवामकविषयितादिसम्बन्धेन व्याप्त्यनभ्यु
पगमादुक्तस्थले ऽव्याप्त्यसम्भवात्कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्बृत्तिमत्त्वे घट
वान्महाकालत्वादित्यादाऽन्यासि , अतः कल्पान्तरगनुसरवि- स्वरूप
सम्बन्धेनेत्यादिना ।

केचित्तु पूर्वपरूपे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकस्यसाध्यता
वच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वहेतुमयत्किञ्चिदप्यनुयोगिकत्वैतत्तित्वावच्छि
न्नाभावविवक्षणे घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ नाप्यासिसम्भव , घटत्वादि
विशिष्टनिरूपिताया ईश्वरज्ञानानुयोगिकविषयिताया साध्यतावच्छेदकघट
त्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वनिरहात् उपदर्शिततत्तित्वावच्छिन्नाभावरात्तेन घट
त्वावच्छिन्नाभावस्यैव कक्षणघटकत्वात् , नच उक्ततित्वावच्छिन्ना
भावनविवक्षणे महाकालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ घटत्वाद्यवच्छिन्ना
भावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यसम्भवेनाव्याप्त्यप्रसक्त्या कल्पान्तरानुसरणा
सङ्गतिरिति वाच्यम् , तथापि महाकाल प्रमेयवान् महाकालपरिमाणादित्यादौ
प्रमेयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिककालिकसम्बन्धस्य घटत्वा
द्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धानतिरिक्ततया घटत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावे

तादृशप्रतियोगिवैयधिकरणस्व दुर्घटत्वात् , नहि रूपभेदेन एकैकवस्तुन
एव कालिकसम्बन्धभेद प्रामाणिक , इदानीं प्रमेय इदानीं घट इत्यादि
प्रतीत्योरेण्मम्बन्धादगाहित्वे बाधकाभावात् , तथाच यत्र कालिकसम्ब
न्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं तत्र मेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं
महाकालानुयोगिकत्वमेति न त्वत्वावच्छिन्नाभावात् , घटत्वावच्छिन्नविषये
तातोऽयैव च प्रमेयत्वावच्छिन्नाविषयिता, तयोर्वैलक्षण्यमन्तरेण घट
इत्यादिज्ञानानां प्रमेय इत्यादिज्ञानवैलक्षण्यानिर्वाहात्, अतः प्रमेयमग्धा
नत्यादित्यादौ घटत्वावच्छिन्नाभावस्य त्वत्वावच्छिन्नाभावघटितोक्तप्रतियोगि
वैयधिकरण्यनिर्वाहः, नच प्रमेयमाध्यकत्वं व्याप्यवृत्तिसाध्यकतया तत्स्थले
व्याप्तं प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशात् महाकाल प्रमेयवान् महाकालपरिमाणा
दित्यादौ मोक्षप्रतिद्विनिबन्धनाव्याप्त्यभ्याशः, अतएवोक्तमव्याप्यवृत्ति
किमपि व्यापकं न स्यादिति, तथाच कालिकविशेषणतया घटत्वावच्छिन्न
साध्यमे दोषवारककल्पान्तरानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम्, व्याप्यवृत्तिसाध्यकेषु
साध्यस्याप्याप्यवृत्तित्वमदशायां अनुमितिनिर्वाहः प्रतियोगिवैयधिकरण्य
विषयव्याप्तिहेतुतायाः स्वीकरणीयतया तत्रापि प्रतियोगिवैयधिकरण्य
प्रवेशस्य यद्वयवधानं, अन्यथा प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिज्ञानस्य

[दी] निरुक्तप्रतिबोधनधिकरणहेतुमनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये
यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्दर्मावच्छिन्नत्वोभयामावस्तेन सम्ब-
न्धेन तद्दर्मावच्छिन्नस्य व्यापकत्वं बोध्यम् ।

नच स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्य त्रित्वावच्छिन्ना
भावप्रतियोगितया विवक्षणात् प्रमेयघटत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितामात्र
घटत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदक्यटत्वादिनानवच्छिन्नत्वात् तादृश
विषयिताया उक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावोऽक्षत एवेति वाच्यम् ।— एवंसति
ईश्वरज्ञानस्य प्रमेयत्वादिसहितघटत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितामादौयत्र
तस्य सर्वनिर्वाहे शुद्धघटत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताया तज्ज्ञाने
ऽप्राप्ताधिकृतया शुद्धघटत्वावच्छिन्नसाध्यके नित्यज्ञानत्वादिहेतौ शुद्ध
घटत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यसत्त्वेनाग्याप्ते, ईश्वर
ज्ञानानुयोगिकविषयितासामान्ये शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेण
त्रित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वात् । अस्तुवा ईश्वरज्ञानेपि शुद्ध
घटत्वावच्छिन्नविषयिता, तथापि घटत्वावच्छिन्नसाध्यके प्रमे-
यत्वसहित घटत्वेनैव यज्ज्ञानं तद्वद्वं विषयीयुरुने तादृश
ज्ञानमात्रवृत्तिहेतुकम्भलेऽग्याहेतुर्द्वारत्वात्, तद्वद्विषयकेपि ज्ञाने तद्वदा
नधिकरणकालायच्छेदेन तद्वदाभावस्य सत्त्वात् तादृशभावस्य च शुद्ध
घटत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वंतज्ज्ञानानुयोगिकविषयि-
तायां नास्तीति तत्रोक्तत्रित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेन प्रतियोगितावच्छेदकविशि-
ष्टप्रतियोगिव्यधिकरणत्वात्स्वरूपसम्बन्धेन—कालिकविशेषणतासम्बन्धेन ।
निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणेति । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्ननधिकरण्येत्यर्थः । एवम स्वावच्छिन्नवसाध्य
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयामावस्त्वात्तादृशप्रतिबोधितासामान्यमो यो
धर्म तद्वद्वच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्दर्मावच्छिन्नविषयकानुमित्यापयिक

व्याप्तिरिति पर्यवसितम् । षट्पदान्महाकालादित्यादौ समवायादिना घटा
 यमावायप्रतियोगितैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिबैषयिकर
 प्यनिरूपिका प्रसिद्धा, तद्वदप्रतियोगितासामान्ये कालिकसम्बन्धावच्छि
 तत्वाभावादेव निरुक्तोभयामावयवत्त्वमक्षतमिति लक्षणसमन्वयः । घूमवान्
 बहरेरित्यादौ समोयादिना घटावभावप्रतियोगिताया यमावादिना भूमा
 यभावप्रतियोगिताया च घूमत्वावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि
 तत्वोभयामावयवत्त्वेरि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना
 भावप्रतियोगिताया भवि निरुक्तप्रतियोगितासामान्यान्तर्गतत्वेन तत्रोभया
 मावासत्त्वाज्ञातिव्याप्तिः । घूमादिसमानाधिकरणस्य समवायादिना वदया
 यभावस्य समोयादिना घटावभावस्य च प्रतियोगिताया साध्यतावच्छे
 दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वतः तदापर्यावच्छिन्नत्वयोरैकसत्त्वेत्वेकैकभावेन द्वित्वा
 वच्छिन्नभावावसरणलक्षणसमन्वयः ।

[दी] समवायसम्बन्धेन प्रमेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ
तत्त्वात्प्रमेयत्वादेरप्यभावप्रतियोगितावच्छेदफलम् ।
अतएव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वगुणा
यनुभोगिकत्वोभयवत्त्वेऽपि

मिति भ्रमदशायामपि अनुमितेगनुभाविजनया तदानीं साध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नत्वेन सादृशाभावप्रतियोगित्वज्ञानात्सम्बन्धावच्छिन्नमित्यभिप्रेत्यादि-
ताभिमिकसम्बन्धविशेषावच्छिन्नताभावज्ञानस्यानुमितिहेतुता न सम्भवतीत्यु-
भयाभावानुसरणम् । यस्तत्तन्मु, अभावज्ञानज्ञानस्यान्वयतमसाम्योगिज्ञानस्यादि-
त्यादौ यस्त्वव्याप्तिर्गोप्या, तत्र प्रतियोगिन्याधिकरणहेतुतमनाधिकरणाभावीक-
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धे । एव निरुक्तप्रतियोगि-
नाधिकरणहेतुमितिष्टाभावीकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासा-
मान्ये निरुक्तधर्मावच्छिन्नताभावनिवेशे फालो घटद्वानित्वादायव्याप्ते-
रपरिहारो बोध्य इति ।

प्रमेयत्वावच्छिन्नतावच्छिन्नसम्बन्धे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना-
भावाप्रतिद्वया तदवच्छिन्नत्वगम्यसिद्धमिति शङ्का परिहरति—
समवायेति । यद्यपि निषयतादावपि तदवच्छिन्नत्वमसिद्धिसम्भव ,
तथापि निषयतादिनिष्ठतत्त्वकारणत्वादित्युक्तदवच्छेदतायाः प्रतियोगितानि-
ष्टाया अभ्युपगमनिरिक्तवृत्त्यगुरुधर्मनिरूपितवैलक्षणावच्छेयतामाश्र-
यन्मातीवत्वस्याप्रामाणिकत्वेनाति-याप्तिभयेन प्रतियोगितायाः सादृशमव-
च्छिन्नत्व तस्यैव सक्षणे निवेद्य कार्य इत्यभिप्रायेण सादृशावच्छि-
न्नत्वस्यैव प्रामाणिकता । अन्यत्वन्यमसम्भ- ।

पूर्वकत्वे दोषान्तरमपि दर्शयति— अत एवेति । पूर्वस्य
परित्यज्य एतदव्यावृत्तत्वादेवेत्यर्थः । समवायस्योपपत्त्ये हेतु-
पत्त्येनेति । उपपत्त्येऽपि त्वेन अन्यतामपि हेतुप्रमाणगुणौ

[दो] द्रव्य जातेरित्यादौ बहिर्भूतोभयपान् बहोरित्यादौ समोगस्य
द्रव्यादच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविरहेषि च नातिव्याप्तिरिति बध्ति ।

उभयभावाद्यटित्प्रतिषेधवैयधिकारण्यासम्भवमुचित । द्रव्यं जातेरित्यादा
विति नातिव्याप्तिरित्यप्रसङ्गान्बध् । अथपि प्रतियोगितावच्छेदक
सम्बन्धेन प्रतियोग्यनभिच्छरणं प्रतियोगिनिरूपिततादृशसम्बन्धाननु
योगिवत्, अपि च गतानिवेगे तादात्म्येन साध्यताया व्याभिवारिण्यति
व्याप्ते, तथाच समवायेक्यपक्षे गुणादेरपि द्रव्यत्वप्रतियोगिकममभा
वानुयोगिता निश्चयैवेत्येतत्कल्प्येति समवायेन द्रव्यत्वाभावश्च लक्षण
घटकवानिर्वाह, तथापि न्वप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वविशिष्टतादृशसम्बन्ध
निरूपितविरुद्धानुयोगिताया अत्र निवेदनायनया गुणादिनिष्ठमवा-
वानुयोगितायाश्च द्रव्यत्वीयत्वविशिष्टानिरूपितत्वेन न दोष । वस्तुत
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यवच्छिन्न
भेदो हेतुमद्विषेयत्वं, अथ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्व
विशिष्टसम्बन्धाननुयोगिन्वेव भेदाभ्युपगान् समवायेक्यमतेति समवायेन
द्रव्यत्वाद्यच्छिन्नप्रभेदस्य गुणादात्मनवान्, द्रव्यत्वाद्यभावस्य गुणादौ
समवायेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यमन्यादृतमेवेति । इदमत्रावधेयम्,

इदं त्ववधेयम्, स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन यत्र लौहित्यादेः
 साध्यता तत्र सद्देशवेत्तस्फटिकादाधुममाभावघटितप्रतियोगिवैयर्थिकरूप्य
 निवेशपक्षे स्फटिकाद्यनुबोगिकजपादिसंयोगे लौहित्यादिनिरूपितपरम्परासम्ब-
 न्धघटके साक्षात्लौहित्यप्रतियोगिकत्वाभावेन हेतुमन्निष्ठसाध्याभावे प्रतियोगि
 वैयर्थिकरूप्यं दुर्बारम्, साक्षात्परम्परासम्बन्धघटकसाधारणं तत्प्रतियोगिप्रति
 योगिकत्वं चानुगतं दुर्बलम्, तादृशस्य तस्य निवेशे गययोगोक्तका
 अनुयोगिकवद्विसंयोगादेरपि धूमादेः परम्परासम्बन्धघटकत्वसम्बन्धेन धूमादि
 प्रतियोगिकतया तन्निष्ठधूमाद्यभावेऽपि प्रतियोगिवैयर्थिकरूप्यानुपपत्तेः, नच
 तादृशसंयोगे समोक्तपुरस्कारेण साक्षात्लौहित्यप्रतियोगिकरूप्यविरहेऽपि
 साध्यतापच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदकस्वसमवायिसंयोगत्वपुरस्कारेण तत्प्रति
 योगिकत्वं स्वीक्रियत इति वाच्यम्, ज्ञानाभावात्. समवायस्य तत्प्रति
 योगितथैव तद्घटितपरम्परायाम्सम्बन्धतोपपत्तेः, किञ्चित्पूषेणापि समो-
 गादेर्लौहित्यप्रतिमोगिकत्वे संयोगादिना किञ्चित्समवायिनिष्पत्तित्व
 विशिष्टसंयोगादिना वा साधनसम्बन्धात्मकेन स्फटिकादौ लौहित्यादि
 बुद्धेर्भ्रमस्यानुपपत्तेः, तादृशसम्बन्धे यत्प्रकारप्रतियोगिकत्ववद्विसं-
 योगानुयोगिकत्वोभयाभावस्तादृशसम्बन्धेन तत्परत्वं तद्विशेष्यकज्ञानस्य
 ज्ञानस्यैव प्रमात्वात्, स्वसमवायिसंयोगे चोभयसत्त्वेनोभयाभावात्तत्वात् ;
 नच सम्बन्धभेदेन व्यापकतागोदात्म्यसमवायिसंयोगत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन
 नच साध्यता तत्र परम्पराघटकविशेष्याग्नेः सप्रतियोगिप्रतियोगिकत्व
 मुपेत्य सप्रतियोगिप्रतियोगिकरूपपरम्पराघटकमिशेयसमवायादिमत्प्रतियोगि
 कत्वस्यैवाभावो निवेशनीयः, परम्पराभिर्बुद्धावपि दृष्टशरीरत्वोद्यमिति नानु
 पपत्तिरिति वाच्यम्;— नच कालिकसम्बन्धे तत्तत्तामात्रादिपरम्परासम्बन्धेन
 पटादिकं साध्यं महानानुवृत्ति वादिकं हेतुं नच कालिकसम्बन्धेन गगनादेरदृ-
 चित्वपक्षे प्रतियोगिन्यधिक्रमणाभावात्तद्देर्दुर्बारत्वात्; गगनादिगिद्यपितस्य
 तादृशसागानादिकरूप्यरूपपरम्परासम्बन्धघटकविशेष्यस्य कालिकसम्बन्धस्या

प्रतिद्वे , विशेषणीभूतसम्बन्ध विशिष्ट्यानिवेश्य निरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिक
सम्बन्धत्वेनसम्बन्ध निवेश्य तद्वत्प्रतियोगिकत्वनिवेशे कालिकविशेषणतावत्सम
वेतत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन द्रव्यत्वादिसाध्यके द्रव्यवृत्तित्वादिहेतावतिन्यासि ,
सत्र साध्यतावच्छेदकपरम्परासम्बन्धघटकविशेषणीभूतसमवेतत्वादेव्यभिचार
निरूपकाधिकरणशब्दज्ञानाद्यनुयोगिकत्वद्रव्यत्वप्रतियोगिरुतसम्बन्धत्वावच्छि
न्नद्रव्यत्वसमवायवत्प्रतियो गेकत्वोभयसत्त्वेन द्रव्यत्वाभावासङ्ग्रहात् । हेत्वधि
करणानुयोगिकविशेषणीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वनिरुक्तप्रतियोगिप्रति-
योगिकत्वोभयाभाषस्व परम्परासम्बन्धघटकविशेषणाशे निवेशे स्वसमवायि
समवेतत्वसम्बन्धेन जातिसाध्यरूपमेवत्वादित्वावतिन्यासि तत्र तादृशसम्ब
न्धघटकविशेषणाशे तादृशसम्बन्धेन साध्यधिकरणहेतुधिकरणव्यवत्पनु
योगिकविशेषणीभूतसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकत्वघटितोभयसत्त्वात् , व्यभि
चारनिरूपकीभूतहेत्वधिकरणानुयोगिकविशेषणीभूतसम्बन्धावसिद्धे साध्या
भावस्य रक्षणघटकत्वेनाभावान्तरम्यैव रक्षणघटकत्वात् , नच पर
म्परासम्बन्धघटकविशेषणाशे हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वपरम्परासम्बन्धघटक
विशेषणीभूतसम्बन्धवन्निरूपितत्वनिरुक्तप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वसम्बन्धवन्निरू-
पितत्वात् । तस्यापामभावविशेषणाश दोष गगनादिनिरूपितत्वा-
त्तिसम्बन्धाप्रसिद्धावपि तन्निरूपिततादात्म्यविषयतादिसम्बन्धवन्निरूपि-
तत्वप्रसिद्ध्या त्रिदावच्छिन्नाभावसौम्य्यादिति वाच्यम् — कालिक
स्वरूपोभयसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यासम्बन्धेन । जन्मजरादे मा-
ध्यमे व्यभिचारिणि कातवृत्तित्वादावतिन्याप्यापत्ते , व्यभिचारनिरू-
पकाधिकरणप्रज्ञवत्तादिनिष्ठायामुक्तसम्बन्धघटकापेयताया कालिकसम्ब-
न्धवन्निरूपितत्वसाध्योपविषयतासम्बन्धवन्निरूपितत्वोभयसत्त्वेनापेयतासा-
मान्ये दक्षितप्रि वावच्छिन्नाभावामत्वेन सा वायावस्य प्रतियोगिवैयर्थ्य
करण्यानिर्वाहः । प्रतियोगितापनिर्कोभयाभाषघटितरक्षण्ये च नैवगनु
पदे , हेत्वधिकरणघटिकादिनिष्ठस्य समवायादिना प्रतियोगिन्ववि

फरणस्याभावात् समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया स्वसमवायि
सयोगादिरूपपरम्पराया अवच्छेदकत्वाभावेनोभयाभावाश्चेति । नच स्वसम
वायिसमवायादिसम्बन्धेन घटरूपादिसाध्यके समवायादिना घटादि
हेतावन्यासि, तत्र किञ्चित्समवायिनिरूपितत्वाविशिष्टस्वसमवायादिसम्ब
न्धावच्छिन्नाया हेतुगत्तृपादादिनिष्ठसाध्याभावप्रतियोगिताया समवायि
समवायरूपसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसत्त्वात्, नहि तत्र दर्शित
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धयो शरीरवैलक्षण्य
किमपि शक्यते यद्यपि, स्वाशस्य सम्बन्धाप्रवेशादितराक्षम्बाविशे
षात्, इयास्तु विशेष, दादातरा यतावच्छेदकसम्बन्धस्य सम्बन्धतया
आने प्रथमसमवायविषयताप्रकारतानिरूपिता, द्वितीयसमवायविषयता
विशेष्यता निरूपिता, उक्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य सम्बन्धतया आने
द्वितीयसमवायविषयतेव प्रकारतानिशेष्यतोभयनिरूपितेति, स आनुप
पुक्त एवेति याच्यम्,— परम्परसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य हि प्रतियोगिता
वच्छेदकसम्बन्धता परम्परावच्छिन्नाभावस्तुपु विशेष्यविशेषणभावपक्षेपु
पर्याप्ता, विजिह्वासा सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य तु तादृशसम्बन्धता विशेष्य
एव पर्याप्ता, विशेषण तु सम्बन्धविषया अवच्छेदकतायामवच्छेदक
मेव, ननु तदन्तर्भावेन सम्बन्धविषया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पर्याप्ति,
इदंशरीरत्वैवाभाववैलक्षण्यनिर्वाहत्, तथाच परम्परासम्बन्धेन यत्र सा
ध्यता तत्र परम्परापर्याप्तावच्छेदकताकरूप साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध
वच्छिन्नत्व निवेदनीयम्, उक्तस्थले चाधिकरणविशेषणमूलसमवायस्य
प्रतियोगितावच्छेदकतायामेवावच्छेदकतया प्रतियोगिताया तदन्तर्भावेन
पर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावादिति दिक् । *

* ननु प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावमटिटत्वे विपर्ययादिदृष्ट्यानिवाम
कसम्बन्धेन साध्यतायासङ्केतावन्यासि, तादृशसम्बन्धस्य दृष्ट्यानिगम्यतया

संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतिपत्तिर्योगिकत्वविरहेऽपि नहिधूमोभयवान्
 यदेरित्यादौ नातिन्याप्तिरिति योजना । अयम्भाव, प्रत्येकसंयोगस्य
 द्वित्वावच्छिन्नप्रतिपत्तिर्योगिकत्वविरहेण वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्र संयोग
 सम्बन्धमात्रान्ये वह्निधूमोभयत्वान्छिन्नप्रतिपत्तिर्योगिकत्वविरहेऽपि कुर्यान्नुयो
 गिकत्वाभावात्तत्वात् तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावोऽपि सयोगेन प्रति

योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतिकरणतया लक्षणघटक इत्यव्याप्तिरस्य, अतः
सयोगेनोभयसाध्यकस्थले प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्व परि-
त्यज्य प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव निवेशनीयम्, तथाच बहि-
ष्मोभयवान् बहिर्गत्यावपि बह्निधूमोभयसाध्यवच्छिन्नाभासस्य लक्षणा-
घटकतया पूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिरस्येति ।

अथ साध्यतावच्छेदकादिभेदेन चेद्याप्तिपदार्थभेद तदैव प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वपरित्याग स्थलविशेषे सम्भवति, तथाच
साधनभेदेनापि तुल्यशुक्त्या तद्देदाधूमरूपहेतुरुक्त्वह्निधूमोभयामकसाध्य-
घटितव्याप्तिपदार्थप्रसिद्धेर्निर्वाहयत्तच्छरेरे प्रतियोगिताश्रयवैयर्थ्यपरिहाराय
निवेशनस्य बह्निहेतुकतदुभयसाध्यकस्थले कथमतिव्याप्तिप्रसङ्गरूपमिति
चेत् ? यथा सयोगसामान्ये द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वाभावनिश्चयदशा-
यामपि धूमेन बह्निधूमोभयानुमितिर्भवतीति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगि-
कत्वघटितोभयभाषाविषयकं ज्ञान धूमसिङ्गकनादृशोऽयानुमितिजनक-
मङ्गीभूयते तथा तादृशनिश्चयदशायां सत्त्वधूमनिमित्तमेव धूमवत्त्व-
मिति भ्रान्तानां बह्निहेतुरुक्तदुभयानुमितिरप्यनुभवनिन्देति तत्रापि
प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वघटितोभयभाषाविषयज्ञानमेवानुमितिजनकं वा-
च्यम्, तथाच तद्देतुकतत्साध्यकानुमितिजनकज्ञानस्य प्रमात्वप्रसङ्ग-
इत्येवातिव्याप्त्यर्थः, एव यथा बह्निधूमोभयत्वेनोभय धूमव्यापकमिति
धारयाद्यथोक्तनिश्चयदशायां शाब्दबोधो जायते तथा बह्निधूमोभयत्वे-
नोभय बहिर्व्यापकमिति अनाप्तोक्तवाक्यादपि बोधयताश्रमाच्छाब्दबोध-
सर्वजनानुभवसिद्ध इति प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वमेव तत्र शाब्दबो-
धविषय स्वीकर्णीयः, तथाच तद्विषयकविषय प्राप्त्वेन तादृशवाक्यस्य
प्रमाणतापत्तिरित्यपीति । बह्नेरित्यत्र धूमादिति । नातिव्याप्तिरित्य-
नन्तर अतिव्याप्तिरिति पाठः केचित्प्रचलति, यथासम्भवेन च ध्वन्यस्य
ऽतिव्याप्त्यन्तासीति शङ्क्यति ।

इदमत्रापेक्ष्यम् , यद्वयवद्भूतत्वमित्यादौ द्वित्वोपलक्षितपटादि
वैशिष्ट्यं तद्विशिष्टमैशिष्ट्यं वा भासते । आपे एरुवटादिमलापि तत्प्र
सङ्गं , नच द्वित्वोपलक्षितयापि व्यक्तिद्वयस्यैव वैशिष्ट्यमत्र तत्
भासत इति नातिप्रसङ्ग इति बाध्यम् , एकस्मिन्नापि भूमिणि भेद
क्रमेण द्वित्वक्रमान् तत्प्रसरकप्रतीतौ उभयमानानियमात् , तादृशपुद्गे
द्वित्वनिशिष्टाभावज्ञानविरोधितानुपपत्तिश्च , विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्यैव विशि
ष्टाभावपुद्गलविरोधितयात् द्वितीये सयोगसमर्पकतादृशज्ञानमानस्यैव क्रम
त्वापत्तिः , सयोगरूपवैशिष्ट्यं द्वित्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य आघात् , तस्मात्
द्वित्वादिविशिष्टप्रतीतौ सयोगमात्रं न सम्पन्त्य , आपितु द्वित्वावच्छिन्न
निरूपिता सयोगवच्छिन्नाभिरुपपत्तेरिव , अधिकरणता च पदार्थांतर
अधिकरणस्वरूप वा , उभयद्वय निरूपकभेदेपि निरूपकतावच्छेदकद्वित्व
स्यैक्यात् तद्वैक्येन सयोगप्रतियोगित्ववच्छेदकत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छे
दकतया द्वित्वेऽनुपपत्तिरित्युपेक्षम् एतच्च बह्विधोभयतानाच्छिन्न
साध्यके सयोगावच्छिन्नाधिकरणताया एव साध्यतारच्छेदकत्वसम्भत्वात्
तत्र सोमयतानाच्छिन्नप्रतियोगितास्त्वमन्तात्ति यासिप्रवर्ति , अथवा
द्वित्वावच्छिन्नपि प्रतियोगितानाच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितप्रतियोगितावच्छेदक
सम्बन्धागनुयायिनः निवेदनात् उभयतानाच्छिन्नप्रतियोगित्वसयोगप्रतियोगिता
सयोगिनोभयत्वाद्यवच्छिन्नमायने व्यभिचारिणि तत्सम्बन्धवच्छिन्नताया
तानाच्छेदकप्रच्छिन्नप्रतियोगिताया तत्तानाच्छेदकत्वात् तत्त्वार्थसंज्ञेयत्वात् ।

यन्मुक्तं तु पर्वतो वृत्तिमनित्यद्वयपि सयोगावच्छिन्नाभिरुपपत्ति
रिव सम्बन्धा ननु सयोगमात्रम् , अथवा पर्वतो वह्नित्वानित्यत्वेव
पर्वतो वह्नित्वेति नपि सयोगमात्रस्यैव तत्त्वत्वापत्त्या आविशेषप्रसङ्गात् ,
तादृशप्रतीत्योर्ध्वशेषाच्च प्रथमया सयोगा द्वितीयाया तदवच्छिन्नाभिरुपपत्त्या
तार्ताः उपेक्षेने किञ्च मन्त्राया सयोगावच्छिन्नाधिकरणता द्विती

याया सयोग तथेत्यत्र विनिगमकस्य दुर्लभत्वात्, नच तादृश प्रतीत्योत्सर्गोक्तोऽविरुद्धत्वेऽपि विक्षेप्यविशेषणभावभेद द्वैलक्षण्योपपत्ति सम्भव इत्युभयत्रैव सयोगमात्रस्य सम्बन्धतास्त्विति वाच्यम्,—तादृश पर्वतो बह्निमान् यद्धो पर्वत इत्यनयो पर्वते वरि पर्वतवान् बह्निरित्य नयोश्च प्रतीत्योर्वैलक्षण्यानिर्वाहान् । नचैव रूपवानित्यादावपि सम बाधावाच्छिन्नाधारत्वेऽपि सम्बन्धस्तथा, ननु समवाय, उक्तयुक्तेरविशेषादिति वाच्यम्,— समव य तिरिक्तमगत्यावाचच्छिन्नाधारतानभ्युपगमान् ।

अथ समवायावच्छिन्नाधारताया समवायरूपत्वे समवायावच्छिन्नाधे यताऽवश्यमतिरिक्ता स्वीकणीया, अन्यथा रूपवान् घट घटे रूपमिति प्रतीत्यो ससर्गवैलक्षण्यानुपपत्तेः, तथाच समवायावच्छिन्नाधेयता आधारता या अतिरिक्तत्वत्र विनिगमक दुर्लभमिति समवायाति रिक्ताधारतासिद्धिर्निष्पत्त्युद्देवेति चेत्,— घटानुयोगिकरूपप्रतियोगिकसम्बन्धो रूपानुयोगिकघटप्रतियोगिकसम्बन्धश्च परस्पर विलक्षण एव, अन्यथा दक्षितस्थले ससर्गवैलक्षण्यानिर्वाहः, इति सत्यम्, तत्र चाधारानुयोगिक सम्बन्ध एव समवाय इति परिभाषित, न स्वाधेयानुयोगिक, स्वाधेयत्वेऽपि परिभाष्यते, तत्र को विनिगमकानु योगः ? * एकानुयोगिकमयोगद्वयप्रतियोगितयो प्रत्येकमुभयत्वावच्छिन्नत्वं

* [अधिकपठ]— नचैव स्थोगिन्यपि सयोग एवाधारतास्तु सच नुये गितासम्बन्धेनाधारपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति सयोगस्य द्विष्टत्वेऽपि नाधेये तद्व्यवहार इति वाच्यम्, तयोगीयसमवायातिरिक्त्याया आधेयत्वा शृङ्गानुयोगिताया स्वीकारे तस्या एव सयोगिनिरूपिताधारतात्वोपगमे नातिरिक्ताधारताया निष्पत्त्युद्देहात्, नच तत्र सयोगिप्रतियोगिकत्वं कल्पनीयमिति गौरवम्, भवन्मतेऽपि मयोगे तत्समवेतत्वं तिरिक्तस्य त—

विग्रेहेषि तदुभयत्वेनोभयत्वावच्छिन्नत्वोपगमाच्च सयोगेनोभयसाध्यके अति-
न्यासिरित्याहुः ।

प्रतियोगित्वानच्छेदकवादे स्वरूपसम्बन्धरूपतया सम्ब-
न्धत्वेन तन्निवेशे सम्बन्धत्वस्य नियमघटिततया अनवस्थेत्याशङ्का निर-
प्रतियोगिकत्वस्य कल्पनीयतया साम्यात्, य-यथा भूतलादे स्वतः
मवेतपटादसयोगानुबोगेतया स्वाधारतापत्तेः । एतेन सयोगस्यापेक्ष
तापि सयोग एव प्रतियोगितासम्बन्धेन तस्यापेक्षपदमवृत्तिनिमित्ततया
नाधारे तद्व्यवहार इत्यपि निरस्तम्, आधेयनिष्ठाधारव्यावृत्तपदार्थांतर
कल्पनाया आवश्यक्त्वात्, आधाराधेययोः सयोगानुयोगित्वप्रतियोगि
कत्वकल्पने विपरीतकल्पनायापि बाधकाभावाच्चति दिक् ।

* [अधिकपाठांतरम् ।] नचैव सयोगिन्यपि सयोग एवाधारतास्तु,
स चानुयोगितासम्बन्धेनाधारपदमवृत्तिनिमित्तमिति समवायवत्सयोगस्यापि
सम्बन्धत्व दुर्वारम्, सचानुयोगि-येव धर्मस्य विशिष्टबुद्धिनिधानक, नतस्स
योगसंसर्गकस्य घटो मूलत्वानित्यादिवृद्धेर्न दगावगु, मूलत्वे घट इत्यादिवृद्धौ
च स्वविशिष्टसयोगप्रतिधेयत्वत्वन धर्मिसंसर्गतदा भासते इति बाध्यम्,
सयोगो धर्म एव धर्मिण्यन्यत्र, धर्म एव तदनुयोगित्वम्, धर्मिणि तत्प्रति
योगित्वमवैति मूलत्वे घट इत्यादावेव सयोगस्य सम्बन्धतया मानम्,
घटवद्गतमित्येवं तु स्वनिष्ठसयोगप्रतियोगित्व धर्मिणि धर्मसम्बन्ध
इत्यायाति सुवचत्वेन विनिगमनाविरहार् । तस्मात्तथागेन धर्मत्व
धर्मित्वयोरेव धर्मधर्मिसम्बन्धता, तथाच सयोगावच्छिन्नत्वेन सम्बन्ध
न्तरेण धर्मधर्मिभावेनैव गुणभेदे, मयनेतसमवायिनोरपि धर्मधर्मि
भाव एव विशिष्टधर्मवैषय तन्मनेन्द्रियविषयतया समवाय एव न
तदेति निश्चयः । समवायस्य धर्मिभावेनैव तस्य धर्मिस्त्वसम्बन्धतया
नान्विष्टपदसद्व्यवहारादिभिस्तस्य कल्पने गौरव बोध्यमिति दिक् ।

[दी] प्रतियोगित्वादिश्च स्वरूपसम्बन्धविशेष , न सम्बन्ध-
त्वेन निविष्ट । सामानाधिकरण्येऽपि सम्बन्धसंयोगत्वादि-
नैव निविष्टते । दर्शितञ्च नियमाघटितमपि सम्बन्धत्वम् ।

म्यति - प्रतियोगित्वादिश्च ति । सम्बन्धविशेषोऽपि न सम्बन्धत्वेन
लक्षणवद् अतः प्रतियोगितात्वादिना कृतावित्त्वसम्बन्धविधया स्वरू-
पत एवेत्यर्थः । ननु सामानाधिकरण्यं तत्सम्बन्धसम्बन्धित्वं तत्रैव
सम्बन्धत्वेनैव सम्बन्धनिवेश इत्याशङ्क्याह- सामानाधिकरण्येऽपीति ।
संयोगत्वादिनैवेति । साधनतावच्छेदकादिभेदेन सम्बन्धादिभेदेनावि-
भ्यासिभेदम्येष्टत्वादिति भावः । साध्यतामनाधिकरण्यशरीरे साध्य-
त्वयुक्तत्वादिरूपे हेतोः सम्बन्धस्य प्रकारतया तस्यैव संयोगत्वादिना
निवेशः , साध्यसम्बन्धस्य च धर्म्ये तत्सर्गविवक्षयैव लाघवेन निवेशात्
तस्य स्वरूपत एव निवेशः सम्भवति , नातिरिक्तस्यापि ससर्गतया
भावे स्वरूपतोऽपि तदुपगमादित्यवधेयम् । सम्बन्धत्वनिवेशेऽपि च न क्षति-
रित्याह- दर्शितञ्चेति । नियमाघटितमिति । तत्प्रतियोगिकत्व-
विशेष एव तदीयसम्बन्धत्वं ननु तद्विशिष्टबुद्धिविषयमकत्वम् , अतीन्द्रिय-
सम्बन्धे जनकत्वरूपनिबन्धनत्वासम्भवात् , तत्प्रतीतिविषयत्वरूपविषय-
कत्वनिवेशे व्याप्तेरेवानन्तर्भावप्रमेयमात्रेऽतिप्रसङ्गाच्च , नच विशेष्य-
ताभ्यतःप्रकारतानिरूपितविषयताया विवक्षणीयतया नातिप्रसङ्ग इति
वाच्यम् , एवमपि संयोगादिना द्रव्यत्वादिमविषयतामादाय तस्यापि
तत्सम्बन्धत्वाभावात् , नच विषयतया प्रमाप्रतियोगिकत्वनिवेशात्ताय-
मतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् , प्रमात्वस्य तत्सम्बन्धानुयोगिविशेष्यकत्वान-
च्छिन्नतत्प्रकारकत्वप्राप्तया सम्बन्धत्वघटितत्वात् , एवं तदनुयोगत्वविशेष-
एव तत्र सम्बन्धवमिति भावः । इत्यञ्च सामान्यतमसम्बन्धघटित साध्य

[दी] अभावत्वं च इदमिह नास्तीदमिदं न भवतीति

प्रतीतिनियामको भावाभावसाधारणस्वरूपसम्बन्धविशेषः ।

अतो नाभावसाध्यक्रव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः ।

रसम्बद्धत्वरूपसाध्यमात्रानधिकरण्यं साध्यवदनुयोगिकप्रतियोगित्वं प्रति-
योगितासम्बन्धेन साध्यवदनुयोगिकवत्त्वात्, तच्च सयोगत्वादिना
तदघटितात्साध्यवदनुयोगिकसयोगप्रतियोगित्वादिरूपाद्गुणरीरमिति तदेव
व्याप्तिघटकं वाच्यम्, अतिप्रसङ्गस्य व्यापकत्वात् विशिष्यसम्बन्धनि-
वेशेनैव वारणसम्भवात् । हेतोः साध्यवदसमुक्तत्वादिनिश्चयदशया
सयोगादिना पक्षे हेतुमत्तानिश्चयस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकताया अत्र
वक्तव्यतया तत्तानुमित्यापत्त्यनयकाशादिति सूचितम् । अभावत्वं चे-
दत्र भावभिन्नत्वं तदा प्रतियोगिताया साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वं
तादृशसम्बन्धावच्छिन्नत्वाभ्यामावगिवेशपक्षे दैशिकविशेषणतया घटत्वा
भावादिसाध्यके व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः, तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य
घटत्वादिरूपतया भावभिन्नानिरूपितप्रतियोगिताया तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वं
घटत्वाभावावच्छिन्नत्वोभयाभावस्याश्रयत्वादित्याशङ्का निरस्यति— अभा-
वत्वं चेति । इदमिह नास्ति इदमिदं न भवतीति । द्विविधं
प्रतीतिकथनेनाभावरूपस्य तत्सर्वाभावाभ्योन्वाभावोभयसाधारण्ये प्रमाणमुप-
दर्शितम् । तस्मात्सर्वोभ्यामावसाधारण्यविरहोऽभावान्तरप्रतियोगितासामान्ये ता-
दात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नत्वविरहेण तेन सम्बन्धेन साध्यताया व्यभिचारिण्यति-
प्रसङ्गात् । भावाभावसाधारण्य इति । भावेनापि घटे घटत्वाभावो
नास्ति घटो न घटभिन्न इति प्रतीतेर्जननादिति भावः । तदवच्छिन्ने
चाभावपदस्य रूढिशक्तिः परिभाषैव वा, अतो न भावोऽभाव इत्यन-
यव्युत्पत्त्या तद्वर्मापत्येव न क्षतिः । स्वरूपसम्बन्धविशेष इति ।

अभावे तत्स्वरूपप्रतियोगितानिरूपितानुयोगित्वनामा सम्बन्धविशेष इत्यर्थः ।
न चाभावत्वस्य स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽननुगमादनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, तदनु-
गमकरूपान्तराभ्युपगमात्, पदार्थान्तरत्वेऽपि निरूपकभेदेन सम्बन्धा-
न्तरवच्छेदस्यावश्यकतया अनुगमकरूपान्तरापेक्षणात् । यस्तु प्रतियोगि-
निरूपितसम्बन्धानामननुगमेऽपि प्रतियोगिधर्मितावच्छेदकस्य ननुपदप्रवृत्ति-
निमित्ताखण्डधर्मान्तरस्य सत्त्वात् षटो नास्ति षटो नास्तीत्याद्यनु-
गतप्रमितिनिर्बाह इति ; तत्र साधीयः, षटादौ षटाभावादेः
कालिकादिसम्बन्धस्यापि स्वरूपतया तत्संसर्गकप्रतीतितो षटाभावो
नास्तीत्याद्यनुयोगितासंसर्गकप्रतीतेर्वैलक्षण्याय संसर्गतावैलक्षण्यावश्यकतया
संसर्गतावच्छेदकधर्मविशेषस्वीकारस्य तन्निर्बाहकस्यावश्यकत्वाच्चेनानुगती-
कृतानुयोगिताया एव संसर्गतावद्धर्मितावच्छेदकताया अपि सम्भवेना
भावनिष्ठाखण्डधर्मान्तरे मानामावात्, ननुपदप्रवृत्तिनिमित्तताया अपि
वक्ष्यामिबोपगमात् ।

अथ नास्तीत्यादावनुयोगितारूपसम्बन्धविशेषप्रकारेण भावप्रानोप-
गमे तदंश एव, स्वानिरूपितत्वसम्बन्धेन, प्रतियोगिनः प्रकारत्वसम्भवा-
दभावांशे तत्सम्बन्धेन प्रतियोगिनो भावे मानामावादनुयोगिताया-
सम्बन्धत्वमेव न सिद्धचेदिति, चेन्न ;— मण्याद्यभाषस्य दाहादिहेतुताया
मण्यादिरूपप्रतियोग्यवच्छिन्नानुयोगिताविशेषस्यावच्छेदकत्वापेक्षया अनु-
योगितासम्बन्धेन मण्यादेस्तथात्वे आपदेन तत्सम्बन्धतासिद्धेः । न चो-
भयामावादिवारणाय मणित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानुयोगिता मण्यादेः
सम्बन्धो वाच्यः, तथाच तादृशानुयोगिताया स्वाश्रयतासम्बन्धे-
नावच्छेदकत्वेऽपि गौरवमिति वाच्यम्, उभावत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितानु-
योगिताया मणित्वादिबिशिष्टसम्बन्धताविरहात्, शुद्धानुयोगितासम्बन्धेनैव
मणित्वादिबिशिष्टस्योभयत्वावच्छिन्नाभावव्यावर्तकतासम्भवेन तादृशानु-

[दी] तदपि वा नोपादेयम्, प्रयोजनविरहात् । विषयता
सत्त्वादिबन्धनतियोगित्वाधिकरणत्वतस्त्वं सम्बन्धनत्वादयोऽप्यति-
रिक्ता एव पदार्था इत्येकदेशिनः ।

इति दीपितौ सिद्धान्तलक्षणम् ।

—(*)—

योगितात्वेन सम्बन्धनानुपगमात् । नच तादृशस्य विशिष्टमणित्वा
घवच्छिन्नाभावव्यावर्तकता न सम्भवति, विशिष्टमणित्वाघवच्छिन्नानिरू-
पितानुयोगितायामप्यपि त्वित्यादिन्यायेन मणित्वादिविशिष्टनिरूपितत्व
सत्त्वेन तस्या अपि तत्सम्बन्धनत्वादिति वाच्यम्, — कारणतावच्छेद-
कता पर्याप्त्यधिकरणपरिसमाप्तप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धिन एव कारणतया
मणिर्नान्तर्न्याकारकशुद्धमणित्वाघवच्छिन्नप्रकारकप्रतीत्यविषयविशेषणान्तर-
सहितमणित्वाघवच्छिन्नाभावनिष्ठतादृशमणित्वाघवच्छिन्ननिरूपितसम्बन्धे च
शुद्धमणित्वादिविशिष्टपरिसमाप्तप्रतियोगिताकत्वविरहेण तादृशमावन्मा
वर्तनसम्भवात् । एतेन विशिष्टमणित्वाघवच्छिन्नाभाववारणाय शुद्ध
मणित्वाघवच्छिन्नमतिरिक्तताकत्वेन हेतुता शक्या, शुद्धमणित्वाघव-
च्छिन्नत्वञ्च मणित्वाघव्यधर्मानवच्छिन्नत्वम्, तदपि यदि तादृशधर्मावच्छेप-
सत्त्वावच्छिन्नाभावस्तदा किञ्चिद्विशिष्टतादृशवच्छेपत्वत्वावच्छिन्नाभावमादा-
यातिमसङ्ग इति शुद्धतादृशधर्मावच्छेपत्वत्वावच्छिन्नाभाव एव निवेशनीय,
शुद्धतादृशवच्छेपत्वत्वाघवच्छेपत्वमपि तदतिरिक्तानवच्छिन्नत्वमिति वि-
शेषणानवस्थापसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । इत्यन्तमस्तु तादृशकत्वस्वपनया ।

तदपि-तादृशमावत्वमपि । नोपादेयम्- हेतुसामानाधिकरण्याशे
विशेषणतया न निवेशनीयम् । प्रयोजनविरहा दिति । स्वावच्छे-
दकविशिष्टानधिकरणहेतुमणित्व-रमात्रपुरस्कारेणाभाव निवेश्य तदीयत्वेन
प्रतियोगितानिवेशादेव सर्वसामञ्जस्यादिनि भाव । प्रमत्तात्यविशो-
गितादीनामपि पदार्थान्तरत्व व्यवहारयति- विषयने ति । तत्त्वम्-

विषयतात्वम् । * प्राचीनैकदेशिभिर्विषयताया अतिरिक्तपदार्थत्वोपगमात्
दृष्टान्तत्वेन तदुपन्यासः । यस्या विषयतायाः विषयरूपत्वे द्रव्यत्वा
वच्छिन्नघटविषयकज्ञानाददत्तावच्छिन्नतद्विषयकज्ञानस्य विषयतावैलक्षण्य-
विरहादवैलक्षण्यापत्तिः; नच द्रव्यत्वघटत्वयोरपि तत्र विषयतया तद्वै-
लक्षण्यादेव वैलक्षण्यमिति वाच्यम्, तावतापि द्रव्यत्वेन घटविषयका
ददत्त्वेन च घटविषयकापज्ञानाददत्त्वेन घटं द्रव्यत्वेन घटगवगाहमानस्य
ज्ञानस्य वैलक्षण्याद्युपपादानस्याशक्यत्वात्, ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावित्यादि
तन्मूढालम्बनीयघटपटादिविषयतानामभिन्नतापस्या तादृशज्ञानस्य घटत्वा-
थवच्छिन्नपटादिनिष्ठविषयताशालितया न्नमत्वापत्तिः, ज्ञानविषयोभयरूपत्वे
च जातिमान् घट इत्यादिसन्मूढालम्बनज्ञानीमघटत्वादिविषयताया वैजि-
न्यानुपपत्तिः—ज्ञानविषययोरविशेषादिति जातिमानित्वाद्याकारिकैकविधघट
त्वादिविषयताशालिज्ञानाच्चादृशबुद्धेर्वैलक्षणाकारता न स्यादित्यादिवृत्त्या
विषयताया विषयादिभेदभिन्नविषयतानामनुगमकतया च विषयतात्वस्मा
तिरिक्ततासिद्धिः; तथा प्रतियोगितायाः प्रतियोगिस्वरूपत्वे घटादिनिष्ठानां
घटत्वद्रव्यत्वादिरूपविभिन्नधर्मावच्छिन्नानां संयोगसमवायादिरूपाविभिन्न-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानां अवैलक्षणेनाभाववैलक्षण्यानुपपत्तिः, अभाव
स्वरूपत्वे घटाद्यभावीयघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वात्किंचिद्विशिष्टघटाभावा
भावात्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानामवैलक्षण्यापत्तेः, घटत्वादेः प्रतियोगि
त्वादिन्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकत्वानुपपत्तेः, घटाद्यभावस्य पटादिसाधा
रण्येन पटादेरपि तत्प्रतियोगितापत्तेःचेत्यादियुक्त्या प्रतियोगित्वमप्यति
रिक्तं सिद्धयति; एवमधिकरणत्वं नाधिकरणस्वरूपमाधेयस्वरूपं वा, भूतले
घटसंबोगदशायामिव परस्परानयुक्तघटभूतलसत्त्वदशायामपि इदानीं भूतलं
पटवादित्यपि प्रत्ययप्रसङ्गात्, संयोगरूपत्वे आधेयत्वस्यापि तुल्ययुक्त्या
तदुपपत्तया आधारत्वाधेयत्वयोरभेदप्रसङ्गेन वैपरित्येनाधाराधेयभावप्रत्यय
प्रसङ्गादिति, तदुपपत्तिरिक्तः पदार्थः । सम्बन्धत्वमापि क्लृप्तपदार्थान्त
र्भावेन दुर्बलमिति पदार्थान्तरमेवेति भावः । आदिपदादभावत्वादिपरिमहः ।

इदन्तु बोध्यम्, अभावत्वं प्रतियोगित्वाद्यातिरिच्यते, तदभावस्य तत्प्रति
 योगित्वनियमात् ; नचैवं । घटादेर्घटादिभेदाभावत्वापत्त्या घटादिमति
 मूलत्वे घटभेदो नास्तीत्यादिप्रतीत्यपत्तिरिति वाच्यम्, संसर्गावच्छिन्न
 प्रतियोगिताया एवाऽभावत्वरूपत्वोपगमात्, घटादिभेदस्य घटत्वापत्त्यन्ता
 भावसमनियतत्वेन तदभिमतया घटत्वादौ तदीयसंसर्गावच्छिन्नप्रति
 योगितासत्त्वात्तेनैव तदभावप्रत्यायनम् । नचैवमपि घटभेदादेः घटा
 यभावत्वानुपपत्तिः, तदप्रतियोगित्वादिति वाच्यम्, अत्यन्ताभावत्वात्
 कानुयोगिताविशेषस्यैव प्रतियोगितानतिरिक्तत्वोपगमादिति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायगदाधरमहाचार्यविरचितायां
 अनुमानदीपितिटिप्पण्यां सिद्धान्तलक्षणम् ॥

